

спадчына

спадчына

Васіль Быкаў

...Начорта такія разумныя, што з іх карысьці?
Толькі маўчаць да пары, падладжваюцца.
Але во паразывязвалі языкі, загаманілі пра тое,
пра што маўчалі гадамі...

Блінда́ж

Аповесць

Быкаўскі каўчэг

Пасыля сапраўдных пісьменнікаў застаюцца прыжыцьцёвія публікацыі і лабірінты архіваў. Пасыля вялікіх – прыжыцьцёвія архівы.

Пра іх – свае архівы – ня дужа дбаў Васіль Быкаў. І характар у яго быў не «забранавелы», і час ня надта спрыяў даверлівасці. А таму пасыля Быкава не засталося разыліненых волісаў рукапісаў, пранумараваных і храналагічна раскладзеных папак, а самае патаемнае давяралася спадарожніцы-жонцы Ірыне Міхайлаўне, нямногім сябрамі ці агню ўсдановіцкага каміну.

Пасыля Быкава засталіся ягоная праўда, ягоная справа, ягоны баль, ягоныя кнігі і… неапублікованыя рукапісы. У гісторыі беларускай літаратуры такое здараеца що не ўпершыню: пасыля адыходу творцы ў іншы съвет чацьвёрты год друкуюцца ягоныя невядомыя чытачам і

Публікацыя
Ірыны БЫКАВАЙ.

Прадмова
і падрыхтоўка
да друку
Алеся ПАШКЕВІЧА.

дасъледчыкам тэксты: апавяданыні, прытавесці, запісы, накіды, успаміны, гутаркі, аповесці.

Толькі сапраўдныя могуць «забыцца» на цэлы зборнік апавяданьняў, толькі вялікія – адкасці ў архію аповесць і доўгіх шаснаццаць гадоў думаць, як яе палепшиць. Быкаўскі архіў захаваў невядомую і неапублікованую аповесць «Бліндаш», амаль завершаную ў 1987 годзе і ня скончаную да апошняга 2003-га. Засталіся 77 старонак машынапісу, некалькі старонак рукапісных уставак, накіды-планы ў асобным блакноте і... аўтарская карта, на якой адбываюцца падзеі аповесці (вёска, хатка Серафімкі, шаша, кустоўе, транізі перад узгоркам, разьбітая гармата, бліндаш). Машынапіс аповесці, мяркуючы па аўтарскіх праўках, Васіль Быкаў перачытваў ня менш за трыв разы: пра тое съведчаць два стрыжні розных колераў і прости аловак.

У адным з лістоў да свайго сябра таленавітага крытыка Ігара Дзядкова 20 сінення 1987 г. Быкаў прызнаўся пра налягкія перыметры, падчас якіх пісаўся «Бліндаш»: «Выжыўшы Адамовіча, бяруцца за Каваленку, Алексіевіч, ціха абкладваюць Быкава – каб лепш было ўзяць. Лічыцца, што рэжысёр усяго гэтага Паўлаў (загадчык аддзелу пропаганды і агітацыі ЦК КПБ. – Рэд.), якога накроўвае Сяўрук (намеснік загадчыка аддзелу пропаганды ЦК КПСС. – Рэд.). Але ня толькі яны, канешне. У гэтай гісторыі паказалі сваю двайнную душу некаторыя нашыя агульныя знаёмыя... <...> А наогул, працуеца кепска, пачаў і кінуў новую аповесць, – не задавальняе» («Знамя», 2006, № 1, с. 144).

Так выказваўся Васіль Быкаў пра аповесць «Бліндаш». А думаў пра яе – да апошняга дня: у напатніку, куды ўпісваліся дадаткі да «Доўгай дарогі дадому» (апублікованы ў папярэднім нумары «Дзеяслова»), на асобнай старонцы чорным капілярным стрыжнём рукою Быкава запісаныя-нагаданыя – як пазначана на верставым слупе творчых дарог: «Бліндаш (Серафімка)»...

Аповесць «Бліндаш», якая думалася і пісалася пасля «Кар’еру» перад «Аблавай», – аўстространа-быкаўская, тыпова-быкаўская. Як тыповая для Беларусі вымаліваная ў аповесці панічаная сталінізмам і нацызмам вёсачка Любашы роднай Быкаву Полаччыны, як сімвалічны і вобраз Серафімы Тарасевіч, «цёмнай» калгасынцы, якая ў год магла «выгнаць» пяцьсот дваццаць працаадзён і ня мець нараканьня ў зынічнага адзінага брата – настаўніка і «ворага народу». Чалавек у «нечуваным, выключным» (В. Быкаў) становішчы – вось асноўны лейтматык «Бліндашу». І галоўная герайнія Серафімка, і сяляны пасля раненьня капітан Хлебнікаў, і дэзерцір немец Хольц, і «ідэйны» бальшавік Дземідовіч, і звар’яцэлы габрэй Нохем, і сын раскулачанага, «блытаны чалавек», антысеміт Качан, і злыдні-патіцаі Піліёнкі – настаўленыя ў такія лёсавыя выпрабаваныні, дзе паміж белым і чорным няма мяжы...

Сюрэралістычная калізія для будзённага жыцця і будзённая для ваеннага зьбірае ў цесным бліндахах ўсіх герояў аповесці. Усе чакаюць паратунку, а бліндаш ператвараеца ў Серафімчын каўчэг. Сама ж аповесць стала для Васіля Быкава, думaeца, своеасаблівым «творчым палігонам». Тут выпрабоўваліся новыя ідэйна-тэматычныя ўласцівасці (сталінічына прыпадабнялася нацызму, высьвечвалася крыўда рэпрэсаваных і пад.). Тут намацваліся стылёвыя знаходкі будучых прытавесцяць (пад адным дахам і за адным чыгунком заціркі – афіцэр-чырвонаармеец, фашыст, бальшавік, патіцай). Тут філігранілася кампазіцыйнае майстэрства (сюжэтнае разгалінаваныне-«нанізваныне» завяршалася прадуманай фінальнай развязкай). Філігранілася да апошняга Быкаўскага дня, бо аповесць так і засталася незавершанай. Незавершанай на паперы.

Пра фабулу развязкі аповесці можна меркаваць па аўтарскіх запісах, накідах і планах, з якіх і ўдалося «зманыціраваць» план заключных разьдзелаў (ён у публікацыі падаеца курсівам).

Такім атрымаўся даўні і невядомы «Бліндаш»-каўчэг Васіля Быкава. Толькі выжыўшы ў ім ня ўсе і ня ўсё. І найперш застануцца быкаўская праўда, чалавечы гонар, боль і ашчадна перачытаны машынапіс так і ня згадзенай у друк аповесці.

1. Серафімка.

Тыдзень ішоў нудны^{*} халодны дождж, мачыў і без таго намоклую ўжо зямлю. Дарога зусім раскісла, гразь распаўзалася пад нагамі, па каляінах сабраліся і нікуды не съякалі мутныя лужыны. Нават съцежка наўзбоч за канавай і тая не высыхала за тыя невялікія прамежкі, як трохі пераставаў дождж, была сылізкая і съцюдзённая. Лепей за ўсё было ісьці па дробнай, таксама змакрэлай траўцы наўскрай бульбянішча, дзе пакапана гага, з паракіданым, парудзелым бульбоўнікам, а дзе і з нечапанымі яшчэ баразёнкамі бульбы. Бульба, відаць па ўсім, пойдзе пад сънег, памерзыне, капаць яе ўжо не было каму – вёскі, лічы што, ня стала: пагарэла, паруйнавалася дашчэнту гэтая невялічкая вёсачка. Ды і іншым тут дасталося, мабыць, ня менш, і цяпер здаля з-за абпаленых дрэў сям-там вытыркалася закапцелыя печы з абламанымі камінамі, рэшткамі съмярдзючага дыму дыхалі недагарэлія пажарышчы. Дзіва што – столькі жахлівых дзён усё тут грымела ад жудасных выбухаў, хадуном хадзіла зямля, скрозь у паветры вірашчэла і скыгатала, а ад дыму нельга было прадыхнуць нават у яме на бурачніку, дзе тады хавалася цётка Серафімка. Усё навокал гарэла, тлела і дыміла: і хаты, і хляўкі, і гумны, і яна баялася нават выглянуць на съвет божы, каб паглядзець, ці стаіць яшчэ яе хатка. Ужо, можа, з дзясятак жахлівых выбухаў грымнула на двары і гародзе, сыры пласт глею абрушыўся ў яме, прываліўши яе босьня ногі, зьверху яму закідала чорнай, перамешанай з мохам, саломай з хляўка. Але хатка не загарэлася. Серафімка ўзрадавана згледзела яе, як толькі нясьмелала выбралася з ямы надвячоркам у пятніцу, калі ўсё тут аціхла, змоўкла, зъмярцьвела, і яна сама сабе не паверыла: няўжо ацалела? Хатка, аднак, з большага, здаецца, ацалела, хоць паловы страхі на ёй як не было зусім – нібы зъмяло віхрам, а другая палова плоска аблегла кроквамі на самае гарышча бяз коміна, чорныя цагліны ад якога раскіданыя валяліся па ўсім гародзе. Не ўбераглося ніводнае з трох вакенцаў, бітае шкло скроў хрупала пад нагамі, і Серафімка, баючыся парэзаць босьня ногі, стала тады зводдарль ля паламанага плоту і горка заплакала...

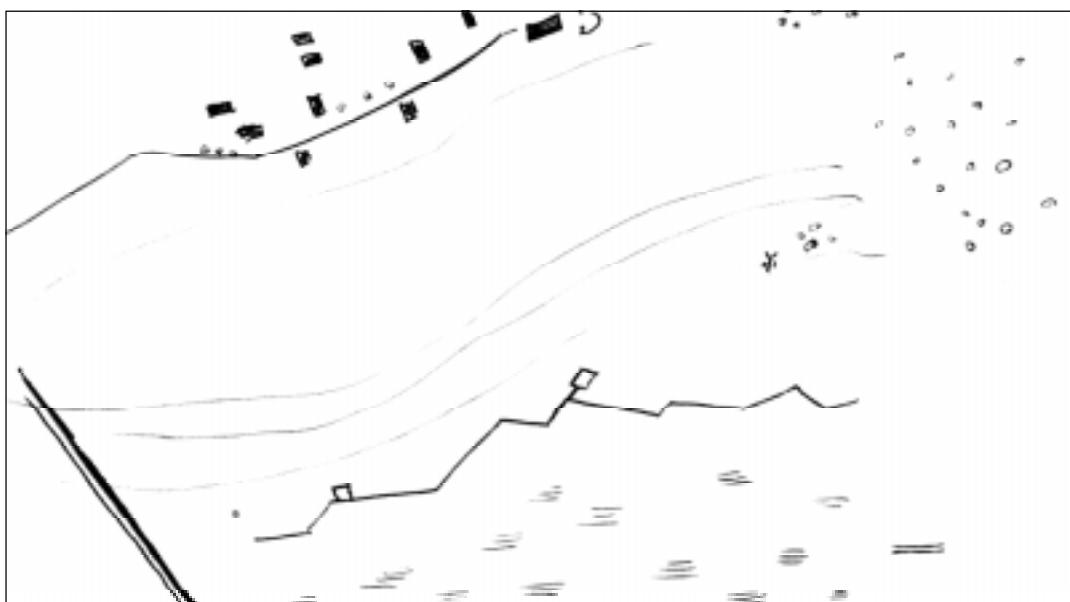
За бульбянішчам трэба было павярнуць па касагорыне ў лог, дзе з-за кусьцікаў шырока адкрыўся вялікі лугавы прасьцяг: даўняе выпрацаванае тарфянішча, цяпер чорнае, пустое, залітае па канавах ды ямах стаялай вадой. Там і далей спрадвеку ляжала балота з чэзлымі хамлакамі кустоўя, алешніку, рэдкімі астраўкамі нізкарослага балотнага хвойніку; праз яго, аднак, бег старажытны брукаваны тракт, за які, мусіць, і ўсчалася гэтая ваенная калатнеча. Перад тым чырвонаармейцы дзён колькі капалі пагорак, схіл, акопваліся на ўскрайку тарфянішча, накапалі тут безыліч нейкіх крывуляк-нораў, ямінаў, круглых, бы скавародкі, пляцовак – для гарматай ці што. Учора пад вечар, як Серафімка, баючыся і дужа цікавячыся адначасна, падышла да таго пагорку, дык аж прысела ад раптоўнай нутраной жудасці – ніжэй ля кусьцікаў на краі вывернутых з глыбіні вывалінаў зямлі ляжала на баку невялічкая гарматка з кароткім ствалом, і за ёй ніцма аблягаў на жалезнай станіне нежывы чырвонаармеец, спрэс абсыпаны камякамі дробнай зямлі. Яна тады доўга ўзіралася ў яго здаля, думала, можа, пашавеліца, можа, яшчэ жывы.

* Над словам рукоў аўтара напісана: «дробны».

Але не, не пашавяліўся, быў забіты, яна зразумела тое, калі ўсё ж падышла бліжэй і згледзела на яго стрыжанай патыліцы рудую карыну засохлай крыві. Яна яшчэ паўзіралася ў яго, стараючыся неяк адолець свой страх, ды так і не адолеўши яго, памалу падышла па траве да гарматкі. Твару забітага не было відаць, і не пазнаць было, якога ён веку, хіба што яго танклявия шыя, што вытыркалася з расхінутага каўняра гімнасьцёркі, давала зразумець, што гэта зусім яшчэ малады хлопец. Мусіць, ён ляжаў тут даўно, колькі дзён, ягоная гімнасьцёрка на сыпіне трохі абсіверала на ветры, а бакі і ўсё іншае пад ім было сырое і цёмнае, – ад дажджу ці крыві. Серафімка падышла зусім блізка, ступіла на кучу сырога мяккага глею, за якім зеўрала глыбокая вузкая яміна, страхавіта зірнула туды і жахнулася яшчэ болей: у яміне ляжалі і яшчэ забітыя. Нельга сказаць, што Серафімка так ужо баялася нежывых людзей – за свае сорак гадоў яна крыху нагледзелася на нябожчыкаў – мужчынаў і жанчын, маладых і старых, пахавала бацькоў, але тое было ўсё ня так. Там былі здаўна знаёмыя, свае, родзічы; ды і нябожчыкі зусім ня тое, што забітыя, скрываўленыя ды пакалечаныя салдаты.

Серафімка тады, бадай ня чуючы пад сабой ног, наўпрасткі цераз бульбянішча пашыбавала адсюль далей – да свае пахілае, без страхі хаткі акрай недалёкай разбуранай вёсачкі, бы там была якая засыярога ад жудасыці ваеннага поля бою. Усю нядоўгую дарогу дадому і затым у хатцы, якую яна як-колечы прыладзіла для жытла (пазатыкала пабітая шыбіны, прыладзіла паламаныя дзъверы і нават паспрабавала аднойчы запаліць у печы, але дым адразу паваліў унутр, і яна затушыла галавешкі), усю ноч затым у яе вачах стаялі нерухомыя, засыпаныя зямлём сыпіны, адкінутыя галовы забітых, скрываўлены бінт на голым, з разрезаным рукавом плячы аднаго. А назаўтра, неяк датрываўши да лянівага позняяга сьвітанку, яна выцягнула з-пад дрываюті іржавую рыдлёўку і баючыся падыбала цераз поле да тae жахлівае касагорыны над тарфянішчам.

Аднак чым яна бліжэй падыходзіла да грыўкі кустоўя, тым меней за-

План мясцовасыці, дзе адбываюцца падзеі аповесыці «Бліндаўс», намаляваны ў накідах В.Быкаўм.

ставалася ў яе рашучасьці, страх ахінаў яе ўсё болей, і яна не спрабавала адолець яго – яна ўжо звыклася з ім за гэтыя жахлівія дні. Цяпер яна з ім жыла кожны дзень, не расстаючыся і ўначы, у сваіх кароткіх птушыных снах, прачынаючыся разоў па пяць да сьвітанку. Праўда, пасьля той калатнечы ўсё навакол сыцішылася, нібы зъмярцьвела, толькі ўчора ў небе колькі разоў гулі аэрапланы, але чые яны былі і куды ляцелі, яна ня ведала. Як яна ведала, куды адкацілася вайна, ці, можа, на tym усё і скончылася. Усе ўсіх пабілі – і нашых, і немцаў, і тут паблізу не засталося нікога. Не засталося таксама і ў вёсцы, – адны ўцяклі далей за мястэчка яшчэ напярэдадні бою, другія наогул сышлі невядома куды. Чырвонаармейцы тады выганялі ўсіх – казалі, тут сядзець небясьпечна, будзе вялікая бойка, і ёй казалі выбірацца таксама. Але яна не пайшла нікуды, хоць і пагадзілася тады пайсьці. І, мусіць, дарма не пайшла, пасьля яна разоў колькі наракала на сваю дурноту, але ж хіба яна думала, што будзе так страшна. Такі жах! Канец сьвету, пекла і крывавае грамішча. Тады думалася: ну пастраляюць на полі ці ў вёсцы, можа нават заб'юць яе, але ёй што: плакаць па ёй было некаму, як і ёй таксама. Серафімка даўно жыла тут адна, бабылкай, без сям'і, якой у яе не завялося ад маладосьці, а родзічы... Родзічаў блізкіх таксама не засталося, а далёкія былі далёка, так што, калі заб'юць, перажыванак па ёй будзе ня шмат. А то і зусім ня будзе. Можа, гэта і лепш.

Забіты абліягаўся ніц на станіну, зводдаль на вяршаліне шыпшынавага кустоўя месцілася-чакала шэрая варона, якая з неахвотай звалілася ў галіны і палящела некуды, як Серафімка падышла бліжэй. Крок яе тут запаволіўся, жанчына напружылася, зноў стала страшна, але што ж... Нягожа было пакідаць крумкачам забітых небара��, трэба было іх атуліць зямлЁй і, мусіць, зрабіць гэта тут ужо не было каму. Сваіх чырвонаармейцаў, мусіць, не засталося, ці, можа, яны адступілі далей. Аб tym трэба было паклапаціцца ёй. Жаль да забітых падганяў Серафімку, і той жаль памагаў ёй з большага адольваць свой страх.

Яна падышла да шырокай варонкі-яміны, зірнула ў яе. Але там было пуста. Сугліністая глыбіны-вывараціны грувасыціліся па берагах, камякі зямлі абсыпалі ўсё іржышча навокал, але найбольыш гарматку і небараку, забітага пры ёй. Як за яго ўзяцца, яна ня ведала, пастаяла побач, гнятліва ўзіраючыся ў яго разьбітую, скарэлую патыліцу. Затым, пакінуўшы рыдлёўку, дакранулася да яго пляча, пахінула. Забіты не скрануўся з месца, бы скамянеў, і яна другі раз з вялікай натугай ледзьве пераваліла яго на бок. Гэта сапраўды быў маладзенъкі салдацік з худым вузкім тварыкам, адно вока яго было неяк дужа заплюшчана ці, можа, запухла, а другое, нібы ашклянелае, недаўменна пазірала ўдалячынъ. Падкорчаныя пад сябе рукі так і засталіся падкорчанымі, з бруднымі, растапыранымі пальцамі. Што было рабіць далей, дык яна і ня ведала. Пэўна, пахаваць, але як? Яна азірнулася, і зноў яе позірк натрапіў на яму побач усё з tymі ж забітымі. Мусіць, іх складвалі туды, ды не пасыпелі закапаць, падумала Серафімка і падышла да ямы бліжэй. Але ці складвалі – неяк дужа ўжо бязладна яны месціліся там: два сядзелі на днے, утыркнуўшыся галовамі ў землянью съяну гэтай цесьненъкай яміны, трэці ляжаў бокам, падвярнуўшы галаву ў пілотцы з забітаваным плячом. Бінт на ім быў скроў у сухіх плямах крываі, кроў была на ягоных грудзях і відаць была на ложы вінтоўкі, што тырчэла побач з-пад накіданай выбухам зямлі.

Лезыці ў яму, каб там паправіць каго, Серафімка не наважылася, на тое яна ўжо не магла пераадолець сябе. Яна толькі з адчайнай рашучасьцю ўзяла пад пахі забітага і пацягнула яго да ямы. Забіты аказаўся даволі цяжкі, заграбаючы гамашамі зямлю, трохі пасунуўся, але яго брызентавая сумка, што вісела на левым баку, зачапілася за станіну і не давала валачы яго далей. Серафімка паклала забітага на зямлю, адчапіла сумку. Мусіць, сумку трэба было б зьняць, але яна не хацела нічога тут перайначваць, думала: хай яны так ужо і застаюцца ў зямлі са сваім майнам. Яна неяк усё ж падвалакла цела да яміны і, прыгрымліваючы за нацягнутую падкурчаную руку, бокам апусыціла яго ў яму, на плечы тых, [хто] ўжо назаўжды месціліся там. Затым старанна перахрысьціла ўсіх у яміне, перахрысьцілася сама і ўзялася за рыдлёўку.

Закопвала яна доўга, з перапынкамі, аж угрэлася, расшпіліла заношаны картовы сачок, адхінула з галавы цёмную хустку. Дожджык быццам перастаў, але вецер не сунімаўся, неба было спрэс хмарнае, трывожнае, угары плылі-кудлычыліся нядобрыя шэрыя аблокі. Аддыхваючыся крыху, яна паўзіралася па схіле ўніз, дзе па йржэўніку і над балацявінай вілася блытаная вужака траншэі з таропка абкладзенымі травой і дзірваном берагамі. Дзірвану там, аднак, засталося няшмат, так усё там было перакапана выбухамі, тлустыя плямы ад якіх чарнеліся абапал траншэі і спрэс па ўсёй касагорыне, дзе трохі радзей, а дзе так густа, што не было і съледу ад іржэўніку, усё там чарнелася ад вывернутай з глыбіні, намоклай ад дажджу зямлі. Нешта там уладарна прыцягвала яе позірк, нібы адчуvalа яна, што і там патрэбна яе ўвага. І яна зноў бралася гарнуць на забітых зямлю з берагоў яміны-акопчыка, ужо добра засыпала іх, засталося тырчэць з зямлі толькі зялёнае, з нашытым лапікам калена верхняга забітага. Але во і калена схавалася пад нятоўстым пластом дробнага глею. Тады ёй стала спакайней, і яна ўжо павольней давяршыла сваю сумную справу[:] засыпала яму і нават трохі награбла ў дадатак наверх – атрымалася нібы магілка. Ды, мусіць, і сапраўды навек застанецца гэта магілкай для чатырох небарак.

Тады яна ўторкнула збоч рыдлёўку, перавязала на галаве хусынку, спакайней агледзелася. Апроч заваленай набок гарматкі месцамі ў зямлі відаць былі раскіданыя гільзы ад снарадаў і нават цэлья, нястрэленыя снарады з вострымі блішчаствымі галоўкамі; снарады, мабыць, былі і ў паламаных драўляных скрынках, што трохі вытыркаліся збоч з нейкае рытвіны. Але яна ня стала чапаць таго вайсковага начынья – ня дай бог стрэльне. Галоўнае яна ўжо зрабіла – схавала ў зямлі людзей, хай ляжаць. Цяпер іх не пакрыўдзіць ніхто – ні зьевер, ні чалавек. З рыдлёўкай у руках яна адышлася трохі ад магілкі, пастаяла і пайшла, але не ўгару да вёскі, а памалу, дужа баючыся, патупала па йржэўніку ўніз да тарфянішча, дзе была траншэя. Нешта яе цягнула туды і палохала, гняло страхам, але яна ішла, спыняючыся, засыярожліва азіраючыся па баках. Хоць, здаецца, нідзе не было нікога, – съцюдзёны вецер гнаў хмары ўгары, трымцеў рэдкі быль-нёг па іржышчы на зруйнаваным, пакрэмзаным людзьмі і вайной полі.

Нясьмела, як і раней, дужа баючыся, яна падышла да бліжняй крывулякі-траншэі, зірнула цераз бруствер, але там не было нічога. Толькі на дне стаяла чорная вада ад дажджу ці, можа, набралася зынізу, мясыціна тут была нізкая, лічы, ужо забалаць. Тады яна памалу павалаклася ўздоўж

Байнан

牛津政治学词典

— Тільки що виши ~~залишили~~ звідси, міжу та
також ~~залишили~~ висунувся ~~залишили~~, ~~залишили~~ якісь розсіяни,
також розсіялися пад ногами, на пахах сидівши і в паху ~~залишили~~
їх сідни і пахви пухами. Наша цікава відповідь за хвилини і та
що післяходе за так ненадійні привиди, що тут звертається
одна спільнота і спільноти. Доведе ли усе це і сама та проповідь, та
така спільнота та привиди будуть відповідати, що винесли ~~залишили~~,
як ~~залишили~~ спільноти, породжені привидами, а тут і винесли
їх від спільноти спільноти. Потім, відповідь, що вони, подібно
їх, юноші, підлітки, як усе це пахи вони — пахи, якож
що, що сідали — підлітки, поєднуючись зі своєю чистою спільнотою
їхніх. Що і їхні вони підлітки, ребята, юноші, і цікаво відповідь
~~залишили~~ про це ~~залишили~~ заспокоїла мене і я відом
їхні відповіді, як і вони спільноти покидають. Це вони єто
стали відомими звідси тут привиди що винесли пухами, пухами
їхніх худоб ~~залишили~~ звідси відповідь відповідь і спільнота, а що дещо
відома їхні привиди, як усе це було-то, що тут винесли
їхні відповіді. Годинами горами, кілометрами і кілометрами, і
худоби, і пухами, і їхні відомі винесли ~~залишили~~ їхніх спільнот
їхніх, і їхні відомі винесли ~~залишили~~ їхніх, і цікаво відповідь
їхніх пухами на ~~залишили~~ відповідь ~~залишили~~ відповідь ~~залишили~~ відповідь
їхніх, привидами їхніх ног, звернути їх пахами чорній,
перевинений і винесли-їхніх в паху. Але сідали на підлітки, на
спільноти уздовж підлітка то, що вони винесли відповідь з
їхніми відповідями у підлітку, ~~залишили~~ відповідь, звернути
їхніх, і їхні відомі винесли відповідь відповідь? Відповідь, адже
їхні, ~~залишили~~ відповідь, відповідь відповідь відповідь від
їхніх відповідів — відповідь відповідь, і другим пахом пахом

—77—
дово падіть? Ти та дідусь, які деді старіх не заслужили тут, а вони да я в готелі наріжними вікнами, якож сиріди, побіді, не діставши будь-якої. Ідея винесла з салону? Але в бібліотеці не заслужила релігії. **«Після всіх цих відомостей, відтак я вже не відмінюємъ».**

Решу чого до якіх атаки погоди. Доведіши по драму, то
працюєш. Інші членами групи Сардініка, працює погоду. І
~~Джонатан~~ [загорнув у киць. Сама киць відійде, і ти
залишиться з правою погодою]. Сардінік сказала, що учасник буде під
боями, погодою, погодою буде якісь перегони.

І вони усе не було, і Ганібаль почав тривожитися: що ж
здоровляє з його південній душі, побут да сила? Тоді він
~~зір~~^{зіркою} відправився до свого лікаря.

Перша і апошня машинаріснія сторонкі «Бліндажу».

бруствера, насыпанага з чорнай балотнай зямлі, ён быў тут дбайна разгорнуты, падраўняны і бясконца цягнуўся кудысь па-над тарфянішчам. У адным месцы Серафімка з апаскай пераступіла тоўсты смаляны провад, што вёў па зямлі на пагорак да таго месца, дзе чарнеліся спарышы-варонкі ад снарадаў. Трошкі далей, у траншэі, ляжалі на земляной палічцы дзьве вялізныя шпулькі з гэткім жа таўстым провадам, – адна наматаная да верху, а другая амаль пустая. Мясыцінамі на брустверы і ў дне было густа, нібы з меху, насыпана гільзаў, – пустых, бяз куляў, некаторыя з іх пазелянелі ўжо ад вільгаці, другія мокрымі круглякамі жаўтлява бліскалі ў гразі. Дзе-нідзе бялелі крапачкі скрываўленых мокрых бінтоў, паразматляных ветрам па брустверы, у йржэўніку. Скрозь чарнелася перакапаная выбухамі зямля, на касагорыне не засталося жывога месца ад выбухаў і варонак. Але людзей тут нідзе не было, ні жывых, ні забітых; мусіць, людзі сышлі ўсе кудысь, як аціхла бойка. Хоць у навакольі не зьявілася яшчэ ніводнага немца, але Серафімка прадчувала, што перамаглі немцы: усю мінулую ноч на брукаванцы за тарфянішчам гуло да съвітання – усё там ехала, перла, сунулася на ўсход. Значыць, нашыя адступілі.

То азіраючы перакапанае вайнай навакольле па-над тарфянішчам, то зазіраючы ў траншэю, дзе трохі глыбейшую, а дзе зусім мелкую, да калена, Серафімка набрыла на нейкі траншэйны тупічок з пагорачкам на паверхні, які быў сьвежа абкладзены дзірваном, – нібы вялікая магіла акрай траншэі. Сыпярша яна мякка ступіла босымі нагамі на той пагорак і, схамянуўшыся, сышла назад, каб абысьці яго. Тады пераскочыла нешырокую траншэйку і аж скаланулася ад нейчага голасу, што глуха

прагучэў нібыта з-пад зямлі. Як паглядзела назад, дык і зусім жахнулася ад таго, што ўбачыла: ззаду ў глыбіні траншэі, трymаючыся адстаўленай рукой за землянью съяну, з пісталетам у другой стаяў чалавек у непадпяразанай чырвонаармейскай форме; ягоная галава і вочы былі тоўста абкручены брудным бінтом, доўгі канец якога матляўся ад ветру па скрываўленым плячы ў зялёной дыяганалевай гімнасцёры. Чалавек, зьнерухомеўшы, напружана ўслухаўся і адчайна-сурова вымавіў:

– Стой! Кто тут? Не подходить! Стреляю!

«Ай, божакі мае!» – палахліва падумала Серафімка, ня ведаючы, як адазвацца, ці лепей, не адзываўчыся, уцякаць адсюль, пакуль той ня згледзеў яе і не застрэліў...

– Жанчынка я, тутэйшая, – дрыготкім ад хвалівання голасам урэшце адзвалася Серафімка.

Чалавек трохі змоўчаў, падумаў, пераступіў у траншэі, але руку з пісталетам не апусьціў.

– Женщина? Одна?.. Отвечай быстро!

– Дык адна ж...

– Кто еще есть?

– Дык нікога ж. Адна во іду.

– Так. Подойди ближе! – строга загадаў чалавек, і Серафімка, ступаючы па мяккім брустверы, падышла на тры крокі бліжэй.

– Где немцы?

– А кто ж іх ведае. Пакуль што няма тутака.

– А наши?

– Дык і нашых няма. Нідзе нікога.

– Да? – глуха прамовіў чалавек і абвяла прысланіўся плячмі да съяны траншэі. Мусіць, стаяць яму было нязручна, ці ён аслабеў ад раны і змоўк. Серафімка таксама маўчала, адчуваючы цяпер нейкую сваю залежнасць ад гэтага небаракі і пільна разглядвалася яго. Але забінтанаваны твар чалавека ня шмат даваў ёй зразумець, хіба цьвёрдыя, даўнавата ня голеныя пашчэнкі съведчылі пра яго ня дужа маладыя гады ды нейкія блішчастыя значкі ў чорных пятліцах на каўняры – азначалі, што ён ня прости, не радавы чырвонаармеец, а мусіць, які камандзір.

– Женщина, ты мне должна пособить, – спакойней, але з ранейшаю натужнасцю сказаў чалавек і змоўк другі раз.

– Дык я ж, калі ласка, – нібы нават узрадавалася Серафімка. – Што вам?

– Чего мне? – перапытаў чалавек і сеў, нібы рухнуў у дно траншэі. – Плохо мне! Вот... И чего-либо поесть...

– Добра. Толькі я зьбегаю, тут недалёка. Вы пачакайце.

– Но чтоб без обмана. И не вздумай кого привести. Застрелю всех.

– Добра, – сказала Серафімка.

З нечаканай палёгkай яна шыбавала па касагорыне ўгору і згадвала, што ў хаце, здаецца, яшчэ быў акрайчык счарсыцьвелага хлеба і паўчыгунка зваранай бульбы за засланкай... Сённяня яна нічога ня ела, мусіць, ня ела і ўчора, а тыя дні наогул было не да яды, і гэта неяк не турбавала яе. Але во цяпер затурбавала – чым яна накорміць гэтага чалавека? Можа, зварыць сувежай бульбачкі, у сенцах было паўядззерца салёных агуркоў, а ў кубле яна ашчаджала з вясны пару кавалкаў ёлкага леташняга сала. Але галоўнае, мабыць, яму трэба памагчы з вачыма. Ён жа, вельмі па-

добна, съляпы, дык як жа ён сам-адзін? Трэба доктара. Толькі дзе той доктар? Да мястечка адсюль дваццаць два кіламетры, як цяпер да яго дапяцца? Ды па такім часе ці застаўся там доктар? Пэўна, падаўся з войскам?..

Краем бульбянішча яна выбегла на дарожку, адкуль ужо было рукой падаць да яе панішчанай вёсачкі, адзін выгляд якой неадчэпнау скрухай съязу сэрца, – скрозь каміны, аблаленія дрэвы, чорнае пажарышча ад сядзібаў, гумнаў, хляўкоў. Можа, якіх чатыры ці пяць будынінаў (два хляўкі, лазня ля сажалкі і Петракова варыўня на агародзе) усяго і ацалелі з таго канца вёскі. З гэтага ж не засталося нічога, апроч яе хаткі на водшыбе.

Яшчэ бегучы па выгане, яна неспадзёўкі заўважыла там людзей – за парканам на яе падворку мільганулі дзьве постаці, зньерухомелі, сталі, мабыць, узіраючыся ў яе. Яна таксама ўгледзелася пільней і неўзабаве пазнала аднаго, то быў старэйшы Піліпёнак у высокай, з казырком шапцы, што летась, казалі, прыдбаў у Заходніяй, як ганяў скаціну, – тут такой шапкі не было ні ў кога. Хутка, аднак, яна пазнала і другога, – ягонага брата Віцьку, які, прыгнуўшыся, штосьці валок па падворку. Але якая халера прыгнала сюды гэтых Піліпёнкаў, што ім спатрэблілася тут? – падумала Серафімка. Яна не любіла гэтых людзей, зрешты, як не любілі іх і ўсе навакольныя людзі, адны баяліся, другія ненавідзелі гэтых нячыстых на руку і на дробныя ўчынкі пакасьнікаў. Праўда, гадоў колькі таму яны разлучыліся: старэйшы прыстаў у прымакі да адной маладзіцы з Лядоў, а малодшы зъехаў у Оршу. Ды во цяпер зноў сышліся...

Але, мусіць, няпрошаныя госьці таксама згледзелі яе, трохі пастаялі на падворку і, бы злыдні, нетаропка падаліся на зады, съежжай да сажалкі. Яны і не хаваліся нават, валюхаста клыпалі, зредчасу азіраючыся на яе, і ў яе блага заныла сэрца: чаго іх прыпёрла сюды ў такі бедалажны час?

2. Хлебнікаў.

Застаўшыся адзін у траншэі, капітан Хлебнікаў зьнямогла пасядзеў з пісталетам у руцэ, а пасля паставіў яго на ахоўнік і з вялікім намаганьнем узгрэбся на ногі. Пісталет ён ашчадна запіхаў у кішэню сваіх перапэцканых у гразі дыяганалевых брыджаў, а сам, расставіўшы ўбакі рукі і лапаючи імі па съенах цеснай траншэі, пабрыў да напаўзavalенай нары – уваходу ў камандзірскі бліндаж, дзе ён бысконца доўга правалаўся ў кутку на нейчым пакінутым шынялі. Ён і цяпер зьняслена выцягся на ім, правым бокам угому, каб мець пад рукой пісталет, які ён ашчаджаў цяпер болей за ўсё іншае. Увесь час ён баяўся ўпусціць яго з рук, запэцкаць гразей, бо калі яна трапіць у ствол, як тады ён стрэльне ў самы крытычны момант? А стрэліць, мусіць, прыйдзецца, у немца-фашыста ці ў сябе самога, без таго ўжо, відаць, не абыдзецца. Жахлівы ваенны лёс капітана цяпер ушчыльную падвёў яго менавіта да такой магчымасці. Нічога лепшага ён ня бачыў наперадзе. Як наогул нічога ня бачыў.

Праўда, раптам зьявілася нейкая цётка, і ён не стрымаўся, нечакана для сябе папрасіў есьці. За час сваёй адзіноты і гэтага ранення ён мала таго, што напакутваўся душой і целам, дык яшчэ і згаладнеў так, што ўжо з вялікай натугай мог узгрэбсціся на ногі і выпаўзыці ў траншэю. Яго ўсё хістала, бы п'янага кідала з боку ў бок, у галаве чыгунна гуло і

кружылася – ад слабасыці, страты крыві, гэтага жахлівага ранення. Ён даўно страціў усялякае адчуваньне часу, нават звыклай зьмены сутак стала недаступнай яго разуменю, як, зрэшты, і ўсё астатнє, што адбывалася навакол. З таго моманту, як ён сунуўся ў тое агнявое правальле, што пагасіла ягоную съядомасыць, усё для яго набыло новы сэнс, ці можа, страціла ўсякі даступны съядомасыці сэнс, ён кепска разумеў, што з ім адбывалася і нават хто ля яго? Мабыць, абодва вокі яго выбіла выбухам, скроні і твар пякло несьціханым агнём, але тое ён зразумеў пасыля, а тады съядомасыць яго затухла на нейкі няпэўны час, невядома, колькі ён праляжаў засыпаны зямлём у траншэі, але калі апрытомнёў, яго ўжо перавязалі, – ці не санінструктар другога батальёну. Ён пачаў недалёкі голас камбата Глазырына, які пытаўся, што з ім, і той, хто перавязваў, адказаў: «Плохо дело: глаза». «Что, оба?» – данеслася здаля. «Оба, товарищ капитан». Тут непадалёк грымнула некалькі выбухаў, на яго зноў сыпанула зямлём, і ён пачаў толькі, як камбат закрычаў на некага, каб хутчэй адкрывалі агонь кулямёты. Хлебніка таропка перавязалі, паклаўшы па камяку ваты ў абездзіве вачніцы, з якіх усё паўзло-сачылася нешта, съякаючы па шчоках і падбародзю, і ён раз-пораз выціраў іх запэцканымі ў гразі пальцамі. Нехта памог яму дабрысьці да бліндажу і прытуліцца ў кутку на гэтым шынелку. Хлебнікаў маўчаў, ні пра што не пытаўся, трываючы жахлівы боль у галаве, ён нават ня слухаў грымоцьце бою, якое невядома чаму стала патроху съіхаць. Найперш пацішэла на левым фланзе, выбухі, здаецца, перамясьціліся на касагорыну, убок вёскі Любашы; парадзела вітовачнае грукацен্�не побач у траншэі, а галоўнае – ён перастаў чуць галасы – ні крикаў, ні размоваў, ні каманды. Яшчэ праз якую гадзіну стрэлы чуліся толькі за пагоркам – даносіліся дальнія кулямётныя чэргі, там жа таўклячахала артылерыя, толькі свая ці нямецкая – ён зразумеў ня мог. Менавіта цяпер, як страціў зрок, ён пачаў слухаць-услухоўвацца ў гукі бою, каб нешта меркаваць аб ім; дагэтуль жа яго клопат быў зусім іншы – яму патрэбна была сувязь, якая ўвесь час ганебна зынікала, ірвалася. Праз гэты пракляты клопат пра сувязь ён і апынуўся тут, у траншэі другога батальёну, дзе яго пільнавала няшчасыце. Але хіба ён мог тое прадбачыць? Зынерваваны, раздражнёны начальнік штаба, які кіраваў боем пасыля таго, як учора забіла снарадам кампалка Сомава, сарваным голасам патрабаваў ад яго сувязь з першым і другім батальёнамі, якія трэція суткі адбівалі нямецкія атакі. Пасыля нядоўгага перапынку сувязь з першым батальёнам была ўсё ж адноўленая, а тэлефон з другім упарты маўчаў з паўдня, хоць на лінію былі пасланы аж шасьцёра сувязістаў, ды ніводзін з іх не вярнуўся. З палкавога КП паслаць ужо не было каго, і начальнік сувязі выскачыў пад агонь сам, пэўна ведаючы, што неўзабаве пакладзе і яго. Але ён ужо ня мог болей чуць пагрозылівай лаянкі начальніка штабу, у той момант яму было ўжо ўсё роўна: выжыць або загінуць, толькі б аднавіць сувязь. Праўда, съярша яму нават пашчасыціла, ён зусім цэлы дабраўся да першай траншэі, у двух месцах зрасыці перабіты асколкамі провад, аднавіў сувязь і нават пасыпеў яшчэ далажыць пра тое начальніку штабу. Немцы жахліва лупілі снарадамі па касагорыне і па батальёне, але тут, у траншэі, было спакайней, чым на голым полі, і Хлебнікаў рашыў трохі счакаць, перш чым выпраўляцца назад. Зноў жа ён хацеў пабачыцца з камбатам, каб запытацца, колькі той яшчэ тут пратрымаецца з

батальёнам. І толькі ён, прыгнуўшыся, сунуўся з бліндажу ў траншэю, як цяжкі земляны пласт, раптоўна ўзыняты выбухам, апантана абрыйнуўся на яго, паваліў на сьпіну, і ён пасьпей толькі падумаць: ня трапіла ў полі, дык во – дагнала ў траншэі. Паслья ён ужо нічога ня памятаў, аж пакуль яго ня выцягнулі з-пад землянога завалу.

Трываючы востра-пякучы боль у галаве, Хлебнікаў ляжаў у бліндажы і чакаў, калі хоць хто-небудзь зазірне сюды, каб запытацца, што там адбываецца, дзе камбат? Але ішоў час, напэўна, ужо съціхаў бой (што толькі неёс ён палку – перамогу ці паражэнье?), а да яго ніхто не заходзіў. Тады ў съвядомасць капітана пачаў паўзыці страх – ці не застаўся ён тут адзін, ці не пакінулі яго чырвонаармейцы? Гэта было б жахліва, да такога становішча ён быў не гатовы, пра тое ён нават ня мог падумаць. Але, мабыць, пакінулі. Празнейкі час вакол зусім съціхла, ня стала чуваць ніводнага стрэлу ці выбуху ў полі і над тарфянішчам – падобна, настала ноч. Але дзе ж нашы? Дзе другі батальён, дзе камбат? Дзе хоць бы які чырвонаармеец? Адзін, без дапамогі, забыты ўсімі, ён тут прападзе, гэта ж пэўна. Вось зьявяцца немцы, штурнуць у бліндаж гранату, якая ў момант разматляе ягоныя вантробы, паперабівае рукі і ногі. Добра, калі ён сканае адразу. А калі яны возьмуць яго жывым…

Напакутваўшыся так у няпэўнасьці, ён падняў свой пісталет, даслаў з магазіна патрон у патронынік. Засталося даволі лёгкае – націснуць на спуск, і ўсё назаўжды скончыцца. Мусіць, гэта ўсё ж самае лепшае. Но іначай, што ж чакае яго, съляпога і бездапаможнага, апрач пагібелі ад ворагаў ці ад свае раны. Не, лепей ужо ён сам. Паднесьці пісталет да балючай, няўклодна-тоўста забінтанаванай скроні і ціскануць. Якую секунду болю ў і без таго перапоўненай болем галаве і далей – нішто. Поўнае вызваленьне ад пакутаў і перажываньня.

Мабыць, так, гэта было б найлепей, думаў капітан Хлебнікаў. І гэта прыйдзеца зрабіць. Толькі вось рашучасці на тое ў яго не хапала, усё ён чагосці чакаў, услухоўваўся, цягнуў – нібы на што спадзяваўся. Хіба спадзяваўся на цуд. Але ішоў час, а цуда не адбывалася, і ён лаяў сябе, абзываў баякам, сълізняком, – ён ужо сябе ненавідзеў за сваю нерашучасць. І нудзіўся, пакутваў ад болю і безвыходнасьці.

Бясконца доўга цягнуўся час, Хлебнікаў змагаўся з болем і то забываўся, то губляў прытомнасць, можа нават, зънясілены болем, драмаў, то ўсхопліваўся, слухаў. Часам рабілася холадна, ці гэта яго знабіла, цела біла дрыжака, і ён спрабаваў хоць як-небудзь сагрэцца, захінуцца шынялём, на якім ляжаў. То рабілася горача, і ён пацеў, абліваючыся гарачым потам.

Мінуў, мабыць, не адзін дзень, хоць ён зусім ня мог адрозніць дня ад начы; страляніна даўно спынілася, і вакол было ціха і глуха, бы ў падземельлі. Ён і сапраўды быў у падземельлі, вод даль ад дарог, у полі пад вёскай з такой памятнаю для яго і ласкавай назвой – Любашы. Неяк ён прахапіўся ад гулу, што глухаватай магутнаю хвалій аднекуль плыў у бліндаж, але паслушаўшы, ён падумай, што гэта, мабыць, гудзе на шашы за тарфянішчам. Шаша-брукаванка была ўсё ж далекавата ад участку другога батальёну, ён гэта памятаў з карты, якую трymаў у руках на КП, яшчэ калі яны ладзілі тут абарону. Шкада, тады ён ня надта цікавіўся навакольлем, не паглядзеў, дзе яшчэ былі вёскі. Хаця, што яму цяпер вёскі, хіба ён дойдзе да іх…

Невядома ўжо, ці ён спаў, ці ліпей на мяжы страты прытомнасьці, але неяк адразу пачуў блізкія ад траншэі крокі і схапіўся за пісталет. Слухаў з дрыготкім сэрцам у грудзях, чакаючы пачуць галасы, каб дазнацца – хто? Ды не пачуў нічога. Ціхія крокі чалавека, які нібы крадзецца, спыняеца, слухае, чуліся ззаду ад бліндажу, на тыльным баку траншэі, і ён раптам спалохаўся, што ўпусьціць гэтую рэдкую магчымасць азванаца. Але як было і азванаца? А калі там немец?..

І ўсё ж ён не стрываў, з пісталетам у руках выпаўз у траншэю, упіраючыся ў мокрыя съцены плячмі і локцямі, неяк устаў на ногі і падаў голас. Мусіць, той яго голас прагучай роспачна і бездапаможна, хоць ён і стараўся надаць яму сілы і рашучасці, і ён нарыхтаваўся стрэліць.

Ды гэта была жанчына.

Цяпер ён нібы прыдбаў надзею і ўхапіўся за яе. Ён толькі баяўся, каб жанчына не ашукала яго, не напалохалася съляпога, можа б яна памагла. Як яна магла яму памагчы, ён ня ведаў, найперш ён прасіў есьці, бо аслабелы, адчуваў, што не працягне доўга. Ён проста сканае тут, у гэтай нары, перш чым яго знайдуць свае ці немцы ці ён наважыцца ўрэшце пусьціць сабе кулю ў лоб. Гэта ўжо зусім было б брыдка, гэта проста было б па-дурному. Ну але што ён мог, невідушчы?.. Ці ён сам выбраў сабе гэты лёс? Ён толькі стаў ягонай ахвярай, – недарэчнай, крыўднай ахвярай, што папоўніць і без таго немалы съпіс ахвяраў гэтай вялікай вайны.

3. Серафімка.

Адчуўши благое, Серафімка прыбегла на свой паруйнаваны, аброслы быльнягом падворак і адразу ўбачыла расчыненую дзъверы ў сенцы. Усё ж дзъверы яна зачыняла, як ішла раніцай, значыць, тыя там пабывалі. Серафімка кінула на падворак рыдлёўку, убегла ў цемнаватыя сенцы і адразу кінулася да кубёлка, дзе ў зрудзелым слай солі яна з зімы ашчаджала два кавалкі сала. Ды дзе там! Побач на зямлі валялася счарнелае вечка, а ў кубёлачку было пуста – адна соль на сподзе. Значыць, пабралі, каб іх пабрала крывайка.

Серафімка ўскочыла ў сваю цесную съцюдзённую хатку, бразнула засланкай. Чыгуночка стаяў на ранейшым месцы ў выстылай печы, бульбачку яны не ўзялі. Тады яна звыкла тузанула са шкафчыка шуфлядку – акрайчык таксама быў там, – значыць усё ж будзе чым пакарміць чалавека. Таропка пачала зьбірацца ў поле: завязала ў старую хусынінку міску з вывалянай у яе бульбай, зьверху на якую паклала акрайчык і два салёныя гуркі з гарлача, – паесьці галоднаму чалавеку пакуль што хопіць. А там будзе відаць. Яна дужа съпяшалася, нібы баючыся, што спозыніцца, не ўратуе небараку, паправіла хустку на галаве і выбегла на падворак. Піліпёнкаў ужо нідзе не было відаць, – можа, пайшлі на свой хутар, а можа, дзе яшчэ сноўдаюць па пажарышчах. Тут яна ўпершыню падумала, што пра яе чырвонаармейца ніхто не павінен ведаць, тым больш гэтыя злыдні, ад якіх усяго чакаць можна. Яшчэ дакажуць немцам, тады хто ведае, што будзе. И яму, і ёй таксама.

Зноў усчынаўся дробны съцюдзёнаваты дожджык з заходнім ветрам, у полі было холадна, але яна ня дужа адчуvalа съцюжу, яна таропка бегла съпярша дарогай, пасля цераз перакапаную снарадамі касагорыну

да тарфянішча. Варонкі ў нізкіх мясьцінах ужо сталі набірацца вадой – мутна-чорнай вадой на дне; у адной яна ўбачыла нешта падобнае на адзежыну, хоць гэта мог быць чалавек, які нібыта плаваў там увесе у вадзе, і толькі ягоная съпіна вытыркалася на паверхні. Спалохаўшыся, яна шаснула ўбок, выбегла да траншэі і доўга блыталася там у траншэнай крапанцы, пакуль знайшла знаёмы, з пабляклай дзярніны пагорак. Мусіць, гэта быў той самы бліндаж. Але цяпер яе ніхто не сустракаў, зеўраў чарнатой нізкаваты ўваход у яго, і яна ціха паклікала:

– Ці вы тутака?..

Не адразу ў адказ пачуўся стрыманы стогн, які яшчэ болей устрывоўжыў яе, і Серафімка, ледзьве адольваючы страх, палезла ў цемрыва.

– Казалі, есьці... Дык во прынесла бульбачкі...

Чалавек пластом ляжаў у кутку на разасланым шынялі, у прыщемках трохі бляеў яго ўхутаны бінтамі твар.

– Вады мне...

– Вады?..

Серафімка вінавата зьдзівілася: пра ваду яна і не падумала, яна несла есьці. Але, мусіць, калі хворы, паранены, дык трэба вады, як жа яна не даўмелаася адразу?..

Вандзэлачак з міскай яна пакінула ў бліндажы, а сама выпаўзла ў траншэю, згадваючы, дзе ж тут узяць вады? Апроч лужынаў у варонках ды на тарфянішчы іншай вады тут не было, трэба бегчы дамоў.

Дзе крокам, а дзе і подбегам яна адолела страшную касагорыну, да-бегла да бульбянішча, тут стала спакайней. Дожджык усё сыпаў – дробны, але несыціханы, яна ўжо нямала абмокла – і куртка, і спадніца; босым нагам дождж быў ня страшны, горш, што намокла хусынінка – другой такой цёплай хусынінкі ў яе не было. Яшчэ здаля яна ўгледзелася ў свой падворак за вішаньнікам – не, здаецца, цяпер там не было нікога. Суседская хата ўся згарэла да тла: і будынкі, і сьвіран, хляўкі, засталіся толькі платы ды чорная аграмадная Ахрэмава печ з закапцелым комінам, нейкія патарчакі ў варыўні. На гародзе, аднак, ціха пагойдвалася на ветры почапка старога пахілага асьвера над іх сумесным калодзежам. Там павінна быць і вядро, гарлач жа Серафімка ўзяла свой у сенцах і па съцежцы пабегла да суседскага пажарышча, на якім яшчэ дзе-нідзе слаба дымела на кучах вугольле нават у дождж, зблізку відаць стала крушня каменьня на месцы былой асеці, ды ў варыўні закіданыя галавешкі на ранейшым месцы стаялі Ахрэмавы жорны, на якіх і яна нямала памалола збожжа. Сваіх жорнаў у яе не было. Жорны толькі абгарэлі трохі з ражкоў драўлянага жолабу, а так камяні былі цэлья і гатовыя да работы. Серафімка наліла жбан вады з калодзежу і па-над плотам зноў пашыбавала ў поле.

У гэты раз бліндаж яна знайшла хутчэй, чым надоечы, яшчэ зводдаль згледзеўшы прыкметны пагорачак, і ўсё тоячы ў душы страховіту ненаспадзяянку, улезла ў яго з траншэі. Паранены, як і раней, ляжаў на съпіне, толькі адрывіста прамовіў, як пачуў яе:

– Тётка?

– Анягож! Во вадзіцы вам.

Камандзір выцяг руку з растапыранымі пальцамі, у якія яна ўклала шыйку свайго жбанка, і ён, трохі падняўшыся, глынуў вады і зноў аблёгся плячмі на зямлю.

– Спасибо.

Яна пераняла з ягоных рук жбанок і, ня ведаочы, куды тут прыткнуць яго, трымала ля сябе.

– Может, ты и спасешь меня, тётка? – памаўчаўшы, гаротна сказаў паранены.

– Дык каб жа як можна было, – лёгка азвалася яна, стоячы перад ім на каленях. – Вось тут паесыці вам, хлебіца і бульбачкі.

Не скрануўшыся, ён моўчкі выцяг да яе руку, і яна падала яму акрайчык, затым у другую руку ўклала пару съцюдзёных пазаўчарашніх бульбінаў. Камандзір з гатоўнасцю ўсё ўзяў, але тут жа зънямогла апусыціў на жывот занятыя харчам рукі.

– Спасибо вам.

– Дык пажаласта. Даруйце, болей няма нічога. Было сала, дык Піліпёнкі забралі.

– Какие Пилипёнки?

– А, благія людзі. Тутэйшыя.

– Благіе?

– Ага. Дужа кепскія. Проста нялюдскія.

Камандзір памаўчаў, падумаў і, усё не паднімаочы рук з ежай, запытаяўся:

– А ты кто же будеш?

– Да баба. Калгасыніца. Серафімай завуць.

– Ну что ж, значит, Серафіма? Сем'я у тебя большая?

– Не-а. Адна я.

– Одна?

– Адна. Адзінокая, – сумна прызналася Серафімка.

– В Любашах живёшь?

– У Любашах, ага. Папаліті Любашы, адны галавешкі асталіся.

– Да-а, – раздумна сказаў камандзір і змоўк. Яна таксама маўчала, ня ведаочы, што сказаць яшчэ.

– Ты никому только... Про меня. Понимаешь? – сказаў ён пасыль.

– Аняго ж. Я – нікому.

– Может, я поправлюсь еще. А там... Посмотрим.

– Дык папраўляйцесь. Я вам буду насіць, што трэба.

– Спасибо, тётка. Видно, хорошая ты душа, – пранікнёна сказаў Хлебнікаў, і Серафімка ледзьве стрымалася, каб не заплакаць ад пахвалы гэтага небаракі.

– Доктара б вам. Ды нешта тут...

– Да, доктора... Но, наверно, увы! Может, если бы кого из начальства... Из прежнего руководства, может. Связаться чтоб.

– Каб жа быў хто! – сказала яна. – А то ў Любашах ні брыгадзіра, ні старшыні. Старшыня дык у Судзілавічах жыў. Парцейны. Але ці застаўся цяпер?..

– Да-а... Всё рухнуло! Как в прорву... Немцев пока нет?

– Пакуль не было. Можа, абыдуць?

– Нет, не обойдут. Скоро появятся, – выдыхнуў Хлебнікаў і зноў трудна і надоўга змоўк.

Можа, ён заснуў ці забыўся на яе тут прысутнасць, – ведама, чалавек бяз зроку, – і яна доўга сядзела ціхенька, бы мышка, стараючыся нічым не патрываўшы яго. Хлеб і бульбіны ён усё трymаў у руках, але ні разу

не ўкусіў нават. У бліндажы было суха і, здаецца, ня холадна, ня тое, што ў траншэі, адзін бок якой – відаць было на ўваходзе – мачыла дажджом, і мутная вада з даху тоненъкім цурком лілася ў траншэю. Трохі яшчэ разважыўшы, Серафімка вылезла з бліндажу і раптам азірнулася ў траншэі – здалося, нехта мільгануў зводдаль за абрушанай траншэйнай павароткай. Схамянуўшыся, яна пастаяла трохі, паслухала, паўзіралася, але ніхто там не паявіўся, і яна падумала, што тое здалося. Тым болей, што бралася ўжо на змрок – ці то ад ніzkіх хмараў на небе, ці, можа, пачынала вечарэць; дождж усё сыпаў і сыпаў з неба, скрэз па траншэі сачылася вада, съякала на дно з разьбітых, месцамі абрушаных бруствераў. Тады Серафімка падумала, што сёньня яна, мабыць, накорміць параненага, але што будзе ён есьці заўтра? Пра тое трэба было падумаць, і пакуль ня зъмерклася, яна вылезла з траншэі і хуценъка пашыбавала па касагорыне ў вёску.

4. *Обер-яфрэйтар Хольц.*

Обер-яфрэйтар Хольц каторы раз крадком падбіраўся да бліндажу, стаўшы дыханье, слухаў. Ён ужо ведаў, што там хаваецца паранены рускі, хоць яшчэ ні разу ня бачыў яго. Затое ён бачыў, як сёньня па схіле пагорку ўніз бегла руская жанчына з клумачкам у руках – напэўна, несла сюды правіянт. Сапраўды, хутка яна зынікла ў траншэі недзе каля таго бліндажу, доўга не паказвалася адтуль, і Хольц, падкраўшыся па траншэі бліжэй, намагаўся падслухаць іхнюю размову. Аднак чуваць было кепска, да таго ж перашкаджаў дождж – гучна лапатаў па яго напятай на плечы, злубянелай палатцы, хоць скідай яе ў гразь. Можа, і варта было б скінуць, каб пачуць, аб чым там гаварылі рускія, ды Хольц ня быў упэўнены, што, пачуўшы, нешта зразумее – усё ж яго веданье рускай мовы было дужа адносным. Некі пад горадам Баравічы, дзе ён два дні кватараўваў у рускай гаспадыні, ён спрабаваў загаварыць з ёй, дык не зразумеў нічога, дарэчы, як і яна яго таксама. Аказваецца, як ён дазнаўся пасыля, гэтая руская мова мае яшчэ дыялекты, беларускі напрыклад, зразумець які яму не памог і ягоны нямецка-рускі размоўнік, што ён заўсёды насыў у кішані шыняля. Насіў да той памятнай начной бамбёжкі ў Оршу, калі Хольц гэтак бязглазда згубіў боты, санітарную сумку і шынелак з тым самым размоўнікам. Праўда, сансумку яму неўзабаве выдалі новую, боты ён таксама прыдбаў у фельдфебеля батальёну Зудермана, а шыняля з размоўнікам так і не расстараўся аж да гэтага жахлівага бою. Зрэшты, цяпер і тое, і другое было б яму вельмі дарэчы. Асабліва шынелак.

Усё ж пакуль выручала палатка – штатная камуфляжная трохвуголка з металічнымі правушынамі па ражках, без яе ён, мусіць, прапаў бы.

Адышоўшыся на тры-чатыры траншэйных калены, обер-яфрэйтар асьцярожна выглянуў з-за бруствера – тая руская жанчына была ўжо далекавата, можа, на самым версе пагорку, цяпер яна бегла без аніякай ношы – значыць, клумачак пакінула ў гэтага параненага рускага. Цікава, якога яна ўзросту, гэтая жанчына, можа, маладая, падумаў Хольц. Паранены, мабыць, таксама малады афіцэр ці сяржант, і ў іх,магчыма, каханье, можа, такое, як апісваецца ў рускіх раманах Талстога ці Да-стаеўскага. Гэта, канешне, здорава – каханье да параненага салдата, яна клапоціцца аб ім, лечыць, носіць ежу і захоўвае вернасць навек. А

калі ён памрэ, дык яна паступіць у манастыр і будзе да канца сваіх дзён маліць за яго бога. Прыгожае кахранье, шкада, у немцаў такое не прынята.

Хольц адышоўся па траншэі далекавата ад бліндажу, съмляй паглядзеў па-над брустверам – на касагорыну і на шырокую разлогу тарфянога балота, месцамі залітага водой. Мясцовасыць тут паніжалася, было болей стаячай вады, дно траншэі ператварылася ў гразкае месіва, і ён далей не пайшоў. Пад вечар рабілася холадна, у траншэях гуляў нейкі асаблівы траншэйны скразьняк, ён даўно ўжо прабіраў лёгка апранутага обер-яфрэйтара. Зноў жа, сыпаў гэты надакучлівы дождж. Схавацца ад дажджу тут праста не было дзе. Праўда, на tym фланзе, бліжэй да дарогі, было некалькі пяхотных нораў, у якіх можна было б трохі затуліцца ад дажджу. Але там, ля дарогі, было, мусіць, больш небясьпечна, чым на гэтай балацявіне, і Хольц стараўся там не паказвацца. Мінулую ноч ён прапакутваў пад разьбітым, спаленым самаходам непадалёк ад брукаванкі, там дужа съмядзела паленай гумай і жалезнай акалінай, і ён болей дрыжэў, пад сваёй плашч-палаткай, чым спаў. Дзе яму пераспаць сёньня, ён праста ня мог прыдумаць і ад ранку сноўдаў па траншэі. Гэтыя рускія ўсё ж надзіва непрактичныя людзі, думаў оберяфрыттар, ладзілі абарону, столькі накапалі траншэяў, асноўных і запасных пазіцыяў, а крытых бліндажоў абсталявалі ўсяго два. Адзін разьбіла прамым пападаннем снараду, і там цяпер будзе съмядзець ад непрыбраных, расшкуматаных трупаў, другі вось заняты гэтым параненым. Хоць ты яго выкурвай адтуль гранатай? І, нібыта ў гаспадара, прасіся пераначаваць?

Каб задужа не вытыркацца з мелкаватай, па грудзі, траншэі, Хольц прысеў у яе ня сушэйшай мясыціне, захінуўся мокрай палаткай і пачаў думаць аб сваёй горкай долі, якую яму наканавала вайна ці, можа, болей за вайну, – яго занадта страпцівы, неўраўнаважаны харктар. Хаця ён ведаў, што на вайне ня надта памагалі і жалезнія нерви, цвяроўцы галовы і вытрымка, вайна ўсіх перамагала сваёй таўстамордай логікай. Ужо нашто меў жалезнную вытрымку ягоны сябра класны радыст Франк, што пад носам у рускіх карэкціраваў артылерыйскі агонь, меў жалезні крыж і тры дні таму загінуў ад рускага снараду. Другі яго сябра і зямляк Крыстоф Шмідт, спакойны грэнадзёрскі унтэр-афіцэр, былы студэнт камерцыйнага факультэту, таксама скончыў куды як пагана: паслья цяжкога раненія яму ампутавалі абедзіве ногі, і цяпер ён ездзіць на інваліднай калясцы па вуліцах свайго Оберхаўзена. Што ж датычыць цвёрдаскурага саксонскага біцюга, іхняга камандзіра батальёну гаўптмана Лінхарда, дык яго ненавідзеў увесь батальён і асабліва ён, обер-яфрэйттар Хольц. Зрэшты, праз гэтую сваю нелюбоў да гаўптмана ён, Хольц, і апінуўся ў сваім цяперашнім драматычным становішчы. Такіх, як Лінхард, напаўпісменных салдафонаў-выскочак у перадваенныя гады зьявілася процьма ў вермахце, дзе яны сталі галоўнай апорай нацызму, бо былі вольныя ад грузу маралі, адукаванасыці ці хоць бы якой мінімальнай культуры і маліліся толькі аднаму ідалу: фюрару. І хай бы сабе маліліся, пажыраючы адзін аднаго, але для вайны ім стала мала – спатрэблілася процьма людзей іншых гатункаў-запаснікоў, камерсантаў, інтэлігентаў, якіх яны не лічылі за салдат, а таму і за лодзеў таксама. Хольцу дык яшчэ пашэньціла, ён быў толькі адносна падначалены гэтаму Лінхарду, бо як обер-яфрэйттар санітарнай службы

меў некаторую незалежнасць у батальёне. Ва ўсякім разе па падначаленасці гэта далёка ня тое, што які-небудзь камандзір узводу штурмавой роты. І тым ня менш і яму хапіла зыняваг і прыдзірак ад гэтага тупарылага саксонца, былога млынара і кайзераўскага фельдфебеля, які толькі пры нацызмзе дапяўся да афіцэрскага чыну. Можа, два дні таму Хольц зрабіў і не па-хрысьціянску, і напэўна парушыў прысягу, але, пасланы ад'ютантам Прошке выцягнуць з поля бою параненага гаўптмана, ён раптам падумаў: а калі не цягнуць? Лінхард ляжаў у канаве з распоратай, акрываўленай брушынай, жыць яму засталося няшмат. Бой быў жахлівы, і Хольц ледзьве дапоўз да гаўптмана пад пякельным агнём рускіх “мак-сімаў”, а тут яшчэ паўзыці з ім назад. Да таго ж гэты Лінхард быў з цэнтнер вагою і са два метры росту, як было далёка не атлетычнага складу Хольцу цягнуць яго два кіламетры да тарфянішча. Двоє тых, што ўжо спрабавалі гэта зрабіць, ляжалі побач, унурывашыся прабітымі галовамі ў прыдарожны быльнёг. Хольц таропка перавязаў рану непрытомнага афіцэра і, сачкаўшы, калі трохі ўціхне рускі агонь, паўзком падаўся па канаве назад. Ён так разважыў, што да вечара рускія тут прайсьці не дадуць, а Лінхард неўзабаве сканае, ня трэба будзе нікуды яго і валачы. Неяк выбраўшыся з-пад агню на батальённы КП, ён бадзёра далажыў ад'ютанту, што гаўптман Лінхард, на вялікі жаль, мёртвы і эвакуіраваць яго ў тыл ня мае магчымасці. Якое ж, аднак, было зьдзіўленыне обер-яфрэйтара, калі праз пару гадзінай фельдфебель Шнітке, гэты рыжаморды мяснік з Цюрынгіі, прывалок жывога яшчэ гаўптмана, і той, перш чым сканаць, паскардзіўся на яго, обер-яфрэйтара Хольца, што той знарок не эвакуіраваў яго з-пад агню. Ад'ютант тут жа загадаў арыштаваць обер-яфрэйтара, але пакуль ён у гарачцы бою знайшоў для таго канваіраў, Хольц ня стаў чакаць. Адразу зразумеўшы, чым для яго гэта скончыцца, ён крадком выбраўся з КП на тарфянішча, знайшоў добрую з вадой яміну, над берагам якой і праседзеў да вечару. Ён напружана абдумваў сваё становішча, але так і не прыдумав нічога. Батальён тым часам выбіў рускіх з іх абароны і сцягнуўся на шашу. Хольц тады прабраўся з тарфянішча ў пустую рускую траншэю і засеў тут, ня ведаючы, што рабіць далей. Зьявіцца ў батальён ён ужо ня мог, для батальёна ён стаў дэзерцірам, прабірацца ў тыл было болей чым небяспечна; мусіць, здацца рускім у палон было адзіным, хоць і далёка ня самым для яго лепшым выйсцем. Але дзе тыя рускія? І як яму дапяцца да іх? У баявой паласе яго найперш скопяць свае ж, немцы, тады будзе ганьба, ваенна-палявы суд, можа, нават расстрэл. На вечнае гора яго мяккай, ласкавай маці. Пра бацьку, даволі кругога характарам чалавека, ён нават баяўся падумаць: бацьку напэўна будзе спляжана ўся яго універсітэцкая кар'ера з яго нядаўна заслужаным прафесарскім званнем. Ён ужо ведаў новую завядзёнку нацы: у падобных выпадках жорстка спаганяць ня толькі з непасрэднага віноўніка, але і з усёй ягонай радні. Як гэта аб тым ён не падумаў раней? Але ці ён спа-дзяваўся, што гэты саксонскі сьвіньюнок акажацца такім жыццястойкім нават пры сваім съмяротным раненыні. Цяпер яму чорт ведае што рабіць далей?

Можа, лепей застрэліцца?

Але застрэліцца ён, мабыць, пасьпее, парабелум у яго заўжды пад рукой у цвёрдай скураной кабуры на дзязе, – парабелум ён пакуль што ня кіне. Толькі што карысыці ад пісталета, калі тут пустая разьбітая траншэя і нідзе ні кавалка хлеба, ні сухара, ні галеты. У траншэі скрозь пустыя

стралковыя ячэйкі, вёскі ж наўкола папалены, жыхары іх пакінулі, усе кудысьці сыйшоўшы. Трэці дзень ён нічога ня еў і аташчаў так, што не ўпраўляўся падцягваць на жываце адвіслую з пісталетам дзягу. Ды яшчэ гэтая санітарная сумка з палявым камплектам медыкаментаў. Сумку ён ужо ледзьве цягаў на плячы, усё наважваўся дзе кінуць, але чамусыці ня кідаў, бо нешта замінала яму зрабіць тое, нібы ведаў, што яна яшчэ паслужыць яму. Цяпер, пасунуўшы яе на калена, Хольц нечакана падумаў: а што?.. А што калі ён зъявіцца ў той бліндаж як медык і паможа рускаму? Бо калі паранены, дык наўрад ці ён абыдзецца без медыцынскай дапамогі, якой тут чакаць болей няма ад каго. Руская жанчына – напэўна ж, ня доктар.

Обер-яфрэйтар устаў і пайшоў па траншэі назад. Дзіўна, думаў ён: не зважаючи на зверскі агонь нямецкай артылерыі і мінамётаў, забітых было тут нямнога, болей там, ля дарогі, а на гэтым участку ён ня бачыў ніводнага трупа. Ці, можа, рускія пабралі з сабой забітых? Толькі наўрад. Хутчэй за ўсё гэты участак траншэі ня быў імі заняты і служыў нібы запасной ці адсечнай пазіцыяй. Ну але гэта, можа, і лепей, Хольц не любіў трупau – ні сваіх, ні рускіх. Яшчэ як вучыўся на медыцынскім факультэце, доўга ня мог прывыкнуць да іх у анатамічным флігелі і звычайна пасыля заняткаў там да канца дня ня мог зъесьці нічога, абыходзіўся кавай. Цяпер, праўда, тое мінулася, і, калі б было што, ён бы зьеў побач з усякім трупам. Ну але ў рускага павінна быць, мо з таго клумачку што-нішто яшчэ засталося.

Ён зноў ціха падкраўся да апошняй павароткі траншэі, зірнуў на ўваход у бліндаж. Але ў чарнаце нары-ұваходу нічога не было відаць, бы там і не было нікога. Каб хоць не нарвацца на кулю, падумаў Хольц. Каб не нарвацца на кулю, напэўна, разумней было правесыці невялікія перагаворы, і ён, усё стоячы за павароткай, ціха кашлянуў.

У бліндажы па-ранейшаму было ціха, ніхто адтуль ня выглянуў, але Хольц адчуў, што яго ўсё ж пачулі. Тады ён узяў з бруствера мокры камяк зямлі і штурнуў ім бліжэй да ұваходу.

– Кто? Серафима? – глуха данеслася з бліндажу.

Першае рускае слова Хольц зразумеў пэўна, але ён ня мог даўмецца, што азначае другое, і зноў ціха пакашляў.

– Кто там?! Не подходи! Стреляю! – ужо зусім грозна раздалося ў бліндажы, і Хольц трохі зьдзівіўся: ого, як сьвірэпа!

– Іх... Я нэмец, – сказаў ён.

– Прочь! Стреляю! – чулася з бліндажа.

– Ніхтс бояться, – як мага спакайней сказаў Хольц. – Іх... Я бояться.

Я есть дезертир.

Неспадзянавана для сябе ён захваляваўся і зблытаў асабістыя займеннікі, але, мусіць, рускі яго ўсё ж зразумеў, бо памаўчаў троху і зноў крыкнуў:

– Бросай оружие! Не подходи!

Гэты адказ трохі зьбянятэжкій обер-яфрэйтара: калі кідаць зброю, дык, мусіць, можна было падысьці. Але гэты камандуе не падыходзіць. Тады ён рашыў перавесыці размову на іншую.

– Рус, я ест доктор. Медіцина.

– Какой еще доктор? – гучна данеслася з бліндажу разам з ужо знаёмым Хольцу рускім матам, які, аднак, даў оберяяфрэйтару зразумець, што

ягоныя слова зрабілі ўражаньне. І ён рашыў тут жа замацаваць свой маленькі посыпех.

— Ix... я немнога перевязаль...

У бліндажы настала маўчаньне, пагрозаў больш не было, і Хольц наўажыўся. Трохі падняўшы з палаткі рукі, каб паказаць, што яны бяз зброі, ён выйшаў з-за павароткі. Але толькі ён ступіў першы крок, як у бліндажы раздаўся крык і тут жа бахнуў пісталетны стрэл. Кулі ён не пачуў, аднак борзыдзенка шаснуў назад, за земляны вугал.

— Рус-дурак. Обормот! — сказаў ён, злуючыся.

Тады пасылья нядоўгага маўчаньня з бліндажу глуха пачулася:

— А закурить есть?

— Куриць? Таб-ак? — зьдзівіўся Хольц.

— Да, табак. Есть табак?

— Сигареты.

— Ну давай лезь, чарт с тобой!

Хольц зьдзівіўся, у яго быў у кішэні пачаты пачак танных цыгарэт, але ён цяпер не курыў — галодны, ён звычайна траціў да іх ахвоту.

На ўваходзе Хольц спадзіваўся ўбачыць рускага з накіраванай у яго зброяй, ды ня ўбачыў нікога. Тады ён апусциў рукі і, сагнуўшыся, палез у нару.

— Рус, ніхтс боялся. Ix... Я дезертір, — ціха гаварыў ён, ведаючы, што будзе пачуты.

Тут жа ў прасторным пустым бліндажы ён убачыў рускага, той з забітаванай галавой ляжаў у куце, і ў яго аслабелай руцэ калаціўся скіраваны на ўваход пісталет.

— Ніхтс пістоля! — мірна сказаў Хольц, ужо зразумеўшы, што перад ім съяляпі. Брудная, няўмела наладзеная павязка спаўзла да кончыку носа, з-пад яе па зашчаціненым падбароддзі цяклі гнойныя выдзяленыні, ад якіх брудам і плямамі ўзялася гімнасцёрка ля каўняра.

— Майн гот! — сказаў Хольц. — Это ест очень плёхо. Будет перевязать.

— Дай закурить! — перш за ўсё патрабаваў рускі, не выпускаючы з рукі пісталета.

Хольц знайшоў у кішэні пакамечаны пачак [...]*, выняў адну [цыгарэту] і ўклаў у замурзаныя пальцы съяляпога. Пасылья дастаў з нагруднага кішаня запальніцу, доўга пstryкаў сінім аген'чыкам, пакуль тая загарэлася, і паднёс рускаму. Той прагна зацягнуцца, выпусциў дым і аблёгся на шынелак.

Рускі маўчай, ўсё прагна цмыгаючы цыгарэту, але пісталет апусциў долу, і Хольц рашуча расшпіліў санітарную сумку.

5. Сер[афімка].

Прыйшоўшы дамоў, Серафімка, не распранаючыся, засноўдала па сваім жытле, ахопленая новым клопатам. Трэба было агледзець, што ў яе засталося пасылья нядайняга разору, чым яна будзе карміць параненага камандзіра. Сала ўжо не было, гэта пэўна, хлеба таксама. Але ў сенцах

* На гэтым месцы ў рукапісе стаіць аўтарскае шматкроп'е — верагодна, дзеля назывы цыгарэтай.

яна знайшла ў корабе пад лавай з пуд ячменю, нядаўна намалочанага са сваіх сотак, — мусіць, тыя Піліпёнкі ўсё ж прамінулі яго, не ўзялі. Ячмень яна патаўчэ на крупы, будзе куцыца ці крупнік, у тым ёй усё ж пашэнціла. Горш, не было ні зярняці збожжа на хлеб. Затое ў вялікім паліваным старасьвецкім гарлачы-чёрле яна ўберагла ад мышэй і злодзеяў кілаграмаў колькі леташняга бобу — таксама са свайго агароду. Ну і бульбачка. Бульбачка яе была яшчэ ня выбраная, ўсё зъбіралася выбраць, адкладвала і во даадкладвалася. Найперш трэба было накапаць бульбы, пакуль зусім не съязмнелася.

Ужо амаль у цемры яна калупалася з рыдлёўкай у сваіх баразёнках, сабрала няпоўны кошык, як пачула чыйсь недалёкі голас. Голас быў ціхі, мужчынскі і чуўся, мабыць, на падворку, і яна адразу нагадала тых Піліпёнкаў. Але то былі не Піліпёнкі, — Серафімка адразу зразумела, што памылілася, як убачыла ў прыщемках чалавека, які ціха чакаў яе. Яна нясьмела падышла з кошыкам і рыдлёўкай у руках, і чалавек стрымана павітаўся.

— Што, Серафімка, жывая?

— Жывая, — адказала яна, марудна, нібы навобмацак, пазнаючы чалавека. Здаецца, ўсё ж гэта быў колішні mestачковы настайнік Дземідовіч. Але як ён апынуўся тут, за дваццаць кіламетраў ад мястэчка?

— І хата, гляджу, уцалела?

— Дзе там уцалела! — ціха паскардзілася Серафімка. — Толькі што съцені. А так ні страхі, ні вокнаў. І печ патрэскалася, во комін...

— У другіх і таго не асталася.

— Не асталася, ага. Усе Любашы спалілі.

— І Любашы, і Жаўрыды, і Вострава.

— Страх адзін!

— Ну дык мо зойдзем у хату?

— Ну што ж... Вы ж тут былі неяк... Яшчэ з Мікалаем.

— Дзесяць гадоў таму, — пацвердзіў Дzemідовіч.

Яна адчыніла дзъверы ў сенцы, прайшла адтуль у цёмную хату. Тут, як і на вуліцы, было выстуджана, холадна; з пазатыканых падушкамі і рыхлымі вокаў ціха дзымуў вецер.

— Цёмна, пасвяціць няма чым, — сказала яна. — Во тут на ўслон сядайце.

— А съяціць і ня трэба, ня той час, — пагадзіўся госьць. — Я тут во сяду.

— Ага, во тут.

Дzemідовіч цяжка з уздыхам апусціўся на ўслон перад печчу і змоўк. Серафімка таксама маўчала, чакаючы пачуць ад госьця пра яго патрэбу. Але той усё пытаўся ў яе:

— Хто-небудзь яшчэ ўцалеў у дзярэуні?

— Усё папалена. З гэтага канца дык адна хата і асталася.

— Значыць, пашэньціла табе.

— Пашэньціла.

— Зноў памаўчалі, і яна пачала трохі непакоіцца, бо мела шмат справы, трэба было неяк зварыць бобу ці таўчы крупы, а гэты чалавек займаў час, ня кажучы, што яму трэба. І тады яна пачула, што дыхае ён з натугай, неяк часта і дробненька, як дыхаюць дужа прастуджаныя людзі.

— Серафіма, мне... Пераначаваць трэба.

— Во як! — амаль шчыра зъдзівілася яна.

— І гэта, прастыў я.

— Ай-яй, — паспачувала яна. — А дома...

— У тым-та і справа, што дамоў нельга мне. Цяпер як парцейнаму... Сусед жа ў мяне прыйшоў, Асоўскі. Той, рэпрэсіраваны...

— Ай-яй! — зусім ужо зьдзівілася Серафімка ад парогу. Рэпрэсіраванага чатыры гады таму Асоўскага яна з большага ведала, бачыла на вуліцы, як жыла ў брата ў мястэчку. Ён заўжды задуменна хадзіў з партфелем, такі немалады ўжо мужчына ў акулярах бяз дужак, з тонкай сіаватай бародкай, і ніколі ні з кім не вітаўся, бы не заўважаў нікога. Казалі тады, гэты Дземідовіч недзе выступаў супраць Асоўскага, і калі той цяпер вярнуўся, дык сапраўды...

— Дык гэта самае... Ужо ты мяне не прагоніш?

— Ай, што вы кажаце! Як жа я праганю!

— Во я так і падумаў: Серафіма не прагоніць. Усё ж мы з яе братам вунь як сябравалі.

Ён дужа закашляўся — кепскім, застарэла-прастудным кашлем, калі надта трудна адкашліваецца і ўсё хрыпіць у грудзях. Серафімка нахмурылася ў душы: канешне, трэба памагчы хвораму чалавеку, але было і боязна: а раптам уранку зноў прыпруцца Піліпёнкі? Ужо, мабыць, цяпер яны ня лепшыя за таго Асоўскага, і як бы не наклікаць бяды на абодвух? Ну але і як было адмовіць чалавеку па такой халадэчы?

— Вось толькі печ у мяне съцюдзёная: дым ня ідзе. Але вы ўжо ў запечку...

— Добра, — з пакорай сказаў Дземідовіч і ўстаў з услону.

Яна нешта кінула-паклала на палку ў запеччу, падбіла сваю падушку. Ён лёг, не распранаючыся, і яна накрыла яшчэ старым кажухом. Слабым голасам ён папрасіў:

— Можа, і яшчэ чым накрыце? А то калоціць усяго.

Яна набрала нейкіх трантаў з шастка і добра ўхутала і галаву, і ногі Дzemідовіча, які, чутна было, сапраўды калаціўся нават пад вораткай.

— Зёлак вам трэба зварыць. Ну вы ляжыце, а я, можа, у грубцы распалю.

Усё кашляючы, ён застаўся ў запечку, а яна прынесла дроў і ўзялася распальваць у грубцы. Спакваля, неяк неахвотна тыя ўсё ж загарэліся. Дым трохі ішоў праз дзъверцы, а трохі ў комін — усё ж было лепш, чым у печы, з якой ён увесь валіў цераз чалеснік у хату. Толькі вось зварыць што ў грубцы было цесна і нязручна, трэба было чакаць, калі збольшага прагараць дровы.

Накашляўшыся, Дzemідовіч, мабыць, заснуў. У хаце, як заўжды, стала ціха і глуха, дровы паціху гарэлі, і яна, прымасціўшыся на ўслончыку, перад дзъверцамі грубкі, узялася абіраць бульбу. Маленькі чыгунок з вадой неяк уладковала збоч ля агню — гэта на зёлкі. У сенцах у яе было запасена з лета трохі сушонага маліньніку, чабару ў мяшечку і яшчэ адной травы — заячых хвосцікаў, якая, казалі, дужа памагала ад прастуды. Даўно ня белены, аблікіраваны бок грубкі патроху цяплеў, але холад у хаце ад таго ня меншаў, па-ранейшаму праз шчыліны з вокнаў задуваў вецер. Звыкла гонячы з бульбіны тонкую ацяробку, Серафімка думала пра брата Мікалая. Ён быў аднагодак гэтага Дzemідовіча, яны разам вучыліся ў педтэхнікуме, яшчэ ў тыя даўнія гады маладымі хлопцамі прыехалі ў мястэчка настаўніцаць — Дzemідовіч выкладаць гісторыю і

грамадазнаўства, а яе Мікалай – беларускую мову і літаратуру. Яны добра сябравалі і нават нейкі час кватараўвалі разам у доўгім, як стадола, будынку крэвога Рыўкінда за сінагогай, аж покуль Мікола не ажаніўся з настаўніцай пачатковых класаў. Тады Дземідовіч і перайшоў на кватэру да гэтага Асоўскага. Як у брата нарадзілася дачушка Аленка, Серафімка перабралася з вёскі ў мястэчка няньчыць малую і спакваля зрабілася амаль паўнаўладнай гаспадыняю ў невялічкай братавай сямейцы: даглядала малую, хадзіла на кірмаш, у лаўкі, прыбірала, гатавала ежу настаўнікам, якім заўжды было некалі: увесь дзень рабілі ў школе, а ўвечары сядзелі над сшыткамі, рыхтаваліся да ўрокаў. Апроч таго, Мікалай неўзабаве ўцягнуўся ў грамадскія справы, ставіў у РДК съпектаклі і нават пару разоў вадзіў туды і яе, – як іграў сам з жонкаю Ядзьвігай Іванаўнай. Помніць Серафімка, пастаноўка была дужа съмешная – як да маладой дзяўчыны падбіваўся пажылы шляхцюк, а яна не хацела выходзіць за яго, бо кахалася са сваім маладым хлопцам. Дужа съмяяліся тады ўсе, а Мікалай і іншыя артысты доўга радасна кланяліся са сцэны, і Серафімка поўнілася гонарам, так ёй хацелася сказаць усім, што гэта ж яе родны брат такі здатны артыст. Здаецца, Дzemідовіч тады таксама ўдзельнічаў у п'есе, а пасыль яны ўсім гуртом завіталі да іх на кватэру, выпівалі. Серафіма частавала іх клёцкамі – было тое якраз на мясаед пасярод зімы.

Так, сябравалі, працавалі разам, а калі і што здарылася паміж імі, Серафімка ня ведала дагэтуль. Памятае толькі, як аднойчы позна прыйшоўшы з нейкага сходу, Мікалай здаўся ёй надта расстроеным, проста разъюшаным нават, Ядзьвіга Іванаўна ўсё ўгаворвала яго, суцяшала, а ён круціў галавой і чагосьці ня мог даўмецца. Назаўтра ранічкай, застаўшыся адна з нявесткай, Серафіма запыталася пра брата, і тая скуча адказала: “Абвінавацілі ў нацыяналізме”. – “У чым?” – не зразумела Серафімка. “У тым, чаго горш не бывае”, – цымяна растлумачыла нявестка.

Серафімка больш не пыталася, Мікалай патроху стаў спакайнеч, паранейшаму вучыў у школе, а то ездзіў у розныя кампаніі па раёне – якраз ішла калектывізацыя, і ён як партыйны большчым у школе быў у разъездах па самых далёкіх кутках раёну. Съпектакляў болей ня ставілі, дома не зьбіраліся; у РДК кожны вечар ішлі то сходы, то зылёты, то канферэнцыі, але Серафімка на іх не хадзіла і пра што там гаварылі ня ведала. Яна толькі пазірала з тугоі, як Мікалай ўсё болей змрачнеў і марнеў, рабіўся маўклівы, дома ніколі не жартаваў нават з жонкай і неяк бы адцураўся дзіця, што ўжо зусім было незразумела Серафімцы. Малой Аленцы было гадкоў шэсьць, гэта была жывая съмяшлівая дзяўчынка, Серафімка дужа любіла яе – нават болей за брата з нявесткай. І вось аднойчы, як яна мыла ў начоўках малую, тая раптам і кажа: “А я ведаю, чаму татка ўчора плакаў”. – “Плакаў? – жахнулася Серафімка, такога яна і не падазравала нават. “Плакаў. Таму што ён скрывіў лінію”, – бадзёра адказала малая, седзячы ў мыльнай вадзе. “Якую лінію?” – “Ну тую, ну тую... Мусіць, тую, што ў дзядзі Петруся ў партфелі”, – надумала пляменьніца, і Серафіма сіпярша паспакайнела, а пасыль задумалася. Мабыць, ўсё ж то была ня тая лінія-лінейка, што насыў у партфелі настаўнік маляваньня Пётр Пятровіч, то была нейкая іншая лінія, калі пра яе плакаў дарослы мужчына, настаўнік, яе брат. Яна ўсё хацела запытацца пра тое ў Мікалая, ды не наважвалася, брат па-ранейшаму быў нярвовы,

маўклівы, разоў колькі, чула яна, у іх пакойчыку ўсчыналася сварка з жонкай, але за што – колькі Серафімка не ўслухоўвалася з кухні, зразумець не магла. “Прынцыпавасць, ухіл, скрыўленыне” – каго і куды, хіба ёй было зразумець з яе трима класамі адукцыі. Тады ж памятае, неяк увечары на пачатку вясны да іх завітаў Дземідовіч з паўлітрам у кішані, яна сабрала што-нішто на стол і чула, як яны размаўлялі, болей сварыліся, аднак, – зацята і варожа, і рассталіся позна, апоўначы; злосны Мікалай нават ня ўстаў з-за стала праводзіць сябра. Болей Дzemідовіча яна ў іх ня бачыла. Хутка, аднак, яна наогул не забачыла белага съвету, плакала цэлымі днямі, а пасыля і зусім перабралася ў свою пахілую хатку на ўскраіне Любашоў. Гэта як брата арыштавалі, а нявестка Ядзьвіга Іванаўна праз месяц адмовілася ад яго нанейкім вялікім сходзе і дома злосна сказала, каб Серафімка зъехала да Першамаю, бо яна, Ядзьвіга Іванаўна, ня хоча мець нічога агульнага ні з ворагам народу, ні з ягонай раднёй.

Ужо колькі год мінула з тae вясны, а ўсё помніцца, нібы жывое, і баліць, нібы гэта здарылася ўчора. Цяжка Серафімцы зразумець, хто тады быў правы, хто вінаваты, і ў чым грэх яе адзінага брата; можа, і правільна яго пасадзілі. Толькі дужа балюча ёй найперш за нявестку: ужо, здаецца, кахаў яе Мікалай, як толькі можна кахаць мужчыне: бывала, якую скварку ня зъесьць – усё каб ёй засталося. Якую капейчыну – ёй на ўборы, каб была ня горшай за іншых. Гэтак, гледзячы на яго, адносілася да нявесткі і яна, Серафімка. Шанавалі ў той братавай сямейцы Ядзьвігу Іванаўну болей за ўсіх астатніх. Нават больш за малую, якая ўсім дужа падабалася, і пасыля гадоў колькі Серафімка, як успамінала яе, дык адразу пачынала плакаць – ад журбы па малой Аленцы.

Дzemідовіч спаў кепска, з вечара ўсё зацята, надрыўна кашляў, мусіць, пакуль сагрэўся пад Серафімчыным кажушком. Сярод начы Серафімка напаіла яго адмысловым адварам з зёлак, і ён трохі паспакайнеў, можа, заснуў крапчэй. А Серафімка так і не заснула да ранняня, ўсё паліла-награвала грубку, каб было цяплей хоць у запечку, хоць зрабіць тое ў дзіравай, бы рэшата, хаце было нялёгка. Затым варыла бульбу. Таўчы ячмень уначы яна не наважылася, баючыся патрывожыць госьця, і сядзела перад грубкай, – то падкладвала туды дровы, то зграбала да кучы галавешкі. Так міналася ноч, і як трохі занялося днечко, яна пачала зъбіраць клумак. Найперш наліла ў слоік съвежай вады, паклала ў меншы чыгунок бульбы. На гэты раз адсыпала з сальніцы ў чыстую анучу са жменю солі, падумала: што б яшчэ ўзяць з сабой у траншэю, чым пачаставаць небараку параненага. Лекаў, апроч зёлак, у яе не было ніякіх, але зёлкі невідущчаму, пэўна, не памогуць. Дzemідовіч, здаецца, спаў, пад ранак троху перастаў кашляць, і яна прыслухалася, каб учуць ягонае дыханье, па-ранейшаму частае і хрыпатае. Будзіць ня стала, хай сьпіць. Можа, ніхто не патрывожыць, а яна хуценька зъбегае і вернецца да съяданку – трохі бульбачкі яна пакінула яму і сабе ў накрытым чыгунку ў грубцы.

На двары, перш чым выйсьці на вуліцу, пастаяла, паслухала. Пасыцю-дзяяNELы за ноч вецер напрыста дзьмуў з поўначы, але дажджу не было. За плотам жаласна мяўкаў нейчы асірацелы кот, мусіць занудзіўся па чалавеку. На съярдзючым суседскім пажарышчы вецер разьдзімаў іскры, і тыя нізка ляцелі над агародам у недалёкі садок. Над полем ужо віднела,

і Серафімка хуценька патупала знаёмай дарожкай уздоўж бульбяной нівы ў поле.

6. [Дземідовіч.]

Дземідовіч заснуў, можа, пад ранак, з вечару яго раз-пораз біў кашаль, колькі ён ня стрымліваў яго – усё роўна не адчапляўся, аж разрываліся грудзі. Усё ж ён паступова сагрэўся – першы раз за якіх чатыры начы, мусіць Серафімчыны зёлкі мелі нейкую сілу. Дzemідовіч дужа пакутваў – ад прастуды, непрыкаянасьці, а яшчэ болей душэўна – ад таго, што гэтак неспадзёўкі рухнүй съвет, дзе ён прывык існаваць, дзеянічаць, жыць. Пабурыліся ўсе звыклыя меркі, адносіны, а галоўнае – загадкова, незразумела перамяніліся людзі. Тыя, каго ён ведаў шмат год запар, нават змалку, з кім жыў і працаваў гадамі, зараз, калі грымнула гэтая бяда, сталі ня тымі. Сталі незразумелымі, чужымі да ладу ці нядобрымі да яго асабіста – хто ведае. Добра было таму, хто пасыпеў далучыщца да арміі – усё ж войска зъядноўваецца дысыплюнай, загадам начальства, прысягай урэшце. А як вось тым, што мусілі застацца пад акупацыяй, як ім быць? Дzemідовіч, на яго няшчасце, хоць і лічыўся калісь камандзірам запасу, але з прычыны хваробы на сухоты быў сьпісаны з войска па чыстай, пра войска ён ня мог нават марыць. Так сталася, што ён застаўся тут, пад немцам, канешне, меў сёе-тое заданыне ад адпаведных органаў. Але во – выпадак! Ці ён думаў, што адразу ж, як прыйдуць немцы, у мястэчку паявіцца і Асоўскі, той самы правы ўкланіст, да выкрыцця якога некалі прыклаў руку і Дzemідовіч. Правільна прыклаў, бо такога, як гэты інспектар райана, трэба было рэпрэсаваць яшчэ гадоў на дзесяць раней. Ды тады зважалі на яго педагогічны вопыт, высокую адукцыю (падумаеш, скончыў Пецярбургскі юніверсітэт; цяпер каму не вядома, чаму вучылі ў тым юніверсітэце). Ды і з якога класу паходзіў, засталося не зусім высьветленым. Дzemідовіч жа скончыў педтэхнікум, але ён быў сынам селяніна-парабка (на жаль, не рабочага, як іхні заграйана Крукаў), і ўжо ў класавых пытаньнях яму ня трэба было шмат разъбірацца – класавыя інтарэсы ён адчуваў нутром. Стычкі з Асоўскім у яго пачаліся яшчэ ў трыццатым годзе, як толькі Дzemідовіч прыехаў у мястэчка настаўнікам і пачаў прымаць актыўны ўдзел у грамадскім жыцці съпярша камсамолу, а затым і партыі, як стаў партыйцам-бальшавіком. Стычкі адбываліся з большага па той прычыне, што ў той час, як ён, Дzemідовіч, усімі сіламі і памкненнямі падтрымліваў палітыку партыі і кірауніцтва, гэты Асоўскі з усяго імкнуўся зрабіць выключэнне, наконт кожнай кампаніі ён меў сваю думку. І галоўнае – нахабна выказваў яе, не зважаючы нават на прысутнасць начальства з раёну ці нават з акругі, як ён ня раз тое тлумачыў – па праву старога бальшавіка (на самай справе даўно беспартыйнага, бо яшчэ ў дваццатыя гады яго вычысьцілі з ВКП(б)). Натуральная, што Дzemідовіч ня мог трываць гэтых вылазак амаль не замаскіраванага ворага і даваў яму належны адпор. Усё тое было проста, звычайна і правільна для таго часу, хіба ў ягоным выпадку трохі ўскладнілася тою акалічнасцю, што ён кватараўваў у доме гэтага самага Асоўскага, побач з царквой, і як таго рэпрэсавалі, заняў ягоную кватэру. Ну але як было не заняць пусты дом – жонка Асоўскага Мар-

гарыта Леапольдаўна тады зъехала ў Ленінград да інжынера-сына, і Дземідовіч быў адзіны прэтэндэнт на гэтую відную дамоўку, бо гадоў пяць цясьніўся ў ягонай бакоўцы за кухняй. Праўда, сям'я ў Дземідовіча была невялікая – ён ды жонка, дзяцей яны ня мелі – дзе ўжо тыя дзеци ў сухотніка? Заняў ладны дом, і ўсё было б добра, калі б некаторыя не пачалі зъвягаць, што, маўляў, таму і пасадзіў, што паквапіўся на жылплошчу. Але ня квапіўся, так атрымалася. І горш за ўсё ў гэтай гісторыі тое, што Мікалай Тарасевіч, ягоны юнацкі сябра, таксама паверыў у яго карысьлівасць. З таго і пачалося.

Калі ўжо з чаго пачнеца, тады цяжка ўгадаць усе вынікі і прадбачыць хаду падзеі у тых зласлівых адносінах, тады тыя адносіны павядуць цябе самі, часам насуперак асабістаму твайму жаданню. Так сталася і з Міколам. Сыпярша нешта зъвягнулі жонкі, жонка Дземідовіча Паліна Аляксандраўна ўвечары неяк паскардзілася на Ядззвігу Іванаўну, ён падумаў: дурное, прамаўчаў нават. Але праз дзён колькі сам пачуў на перапынку, як жанчыны-настаўніцы паміналі яго імя менавіта ў сувязі з яго дамоўкай. Зрабілася крыўдна, і ён пры выпадку сказаў Мікалаю, каб той крыху ўкараціў язык сваёй жонцы. Той не стрываў, ганарыста адказаў у тым сэнсе, што ня трэба было даваць падставы, не спатрэбілася б і ўкарачваць языкі людзям. “Гэта якім людзям?” – узвіўся Дземідовіч. “Сам знаеш, якім”, – сказаў Мікалай Тарасевіч, і размова на tym абарвалася.

Размова дык абарвалася, але канфлікт на гэтым ня скончыўся. І калі неўзабаве на партактыве ў дакладзе сакратара райкаму Катушкіна былі падвергнуты крытыцы некаторыя настаўнікі раёну пераважна за нацыяналістычны ўхіл, у спрэчках выступіў Мікалай Тарасевіч, яўна выгарадж-ваючы тых настаўнікаў. Тады ўзяў слова Дземідовіч і, гледзячы ў очы свайму нядайняму сябру, сказаў, што замест таго, каб апраўдаць іншых, таварыш Тарасевіч павінен быў бы сыпярша прызнаць уласныя хібы ў гэтым пытанні: і як нахвальваў “Новую зямлю” Коласа, некаторыя вершы Купалы, і як недацэньваў пралетарскую паэзію Чарота і Александровіча. Ён тады адкрыў многім очы на сапраўдную сутнасць настаўніка беларускай мовы і літаратуры Тарасевіча і ніколькі не раскладаўся ў тым. З бальшавіцкай праматай ён сказаў праўду, нічога не прыдумаў і не ўтайў. Пра “Новую зямлю”, напрыклад, яны колькі перагаварылі ў тыя гады, як найбольш сябравалі. Тарасевіч тады быў у захапленыні ад тae безумоўна шкоднай кулацка-нацыяналістычнай паэмы. А між тым самі Колас і Купала выступалі ў друку з чыстасардэчным прызнаннем уласнай контэррэвалюцыйнай дзеянасці, якую дагэтуль ня мог распазнаць у іх творчасці член партыі і настаўнік Мікалай Тарасевіч. Сяброўства іх з таго часу, канешне ж, ляслула, Тарасевіча праз нейкі час пасадзілі, але завошта канкрэтна – гэтага ўжо Дземідовіч ня ведаў. Да той пасадкі ён ня меў аніякага дачынення. Тут ягонае сумленье было чыстае. У той час ён ужо працаўваў у райкаме, і з пасадкай Тарасевіча, мусіць, па старалісці іншыя. Але не Дземідовіч.

Недзе сярод начы яго разбудзіла Серафіма, прынесла коняўку гарачага пітва, што пахла чаборам. Ён сонна піў, – зънямогла, бяз прагнасці, бы застарэлы хворы, і, выпіўшы, пластом ablégsя на Серафімчыны транты. Быццам трохі сагрэўся, хоць дрыжака не пакідала назусім яго прастылае цела, але ўнутры стала лепей, ён пакашляў і расплюшчыў очы. Серафім-

ка трудна ўздыхала ў хаце, па цёмнай і нізкай столі блукалі цымяныя водбліскі з грубкі, і Дземідовіч падзвіўся з свае ж нечаканае думкі: дзе гэта ён так безадмоўна знайшоў прыпрышча? Ці ён думаў калі, што ў самы для яго трудны час прывецьць яго гэтая цёмная жанчына, родная сястра яго, можна сказаць, ідэйнага ворага. Калі б гэта было раней, дык пры сустрэчы ён бы з ёй не павітаўся нават, зрабіў бы выгляд, што незнамы. Сапрауды, мець нейкія сувязі ці падтрымліваць знаёмства з сям'ёй ворагаў народу, нацыяналістай і контэррэвалюцыянерам было болей чым неразумна – было злачынна, і многія паплаціліся за гэта. Ён жа заўсёды стараўся нічым не запляміць свой гонар бальшавіка-партыйца.

Тады ў мястэчку, як вярнуўся гэты Асоўскі, яго не было дома – ён памагаў швагру лапіць гонтам страху на варыўні, куды яны ссыпалі выбраную з агароду бульбу. Як прыбегла жонка з той ашаламляльнай навіной, ён не паверху нават, але, мусіць, жонка не памылілася. Асоўскі, казала, стары ўжо і зънямоглы, прыпёрся пасльябедзя ў дом і найперш папытаўся пра Дземідовіча. З якой мэтай ён тое пытаўся, было вядома без далейших роспытаў, жонка нешта ня дужа верагодна схлусіла і пабегла папярэдзіць мужа. Учу́шы тое, Дzemідовіч на некалькі хвілінаў разгубіўся, а затым выразна паглядзеў на швагра і ўпершыню тады ўбачыў, як гэты добры, прастадушны чалавек адвёў свой позірк убок. Дzemідовіч яшчэ ні аб чым не папрасіў яго, а той ужо замармытаў пра дзяцей, што яны малыя яшчэ, і што ён чалавек рабочы, яму чорт з ёй, абы якой уладай, была б бульба ды кавалак хлеба да бульбіны. Дzemідовіч унурый галаву, замоўк, а як надышоў вечар, кінуў у сумку кавалак хлеба і сала і разьвітаўся з жонкай. Знаёмых у раёне ў яго было шмат – настаўнікаў, партыйнага актыву, калгаснікаў, думаў: можа і добра, што швагер не прыняў – знайдзе ня горшы прытулак у якім глухім месцы. Можа будзе яшчэ і лепш.

Найперш ён скіраваў свой шлях у Замашанскі сельсавет, бліжэй да пушчы; то быў самы глухі, хоць і далёкі куток у раёне, і там, у Замошы, быў у яго сябра, таксама настаўнік Пракапёнак, з якім яны трох гады запар удзельнічалі ў агіткампаніях. Зноў жа Дzemідовіч ня раз бываў там упаўнаважаным па падпісцы на пазыку і ведаў многіх людзей. Ужо там яму не дадуць прапасыці, там яму дапамогуць. Каб лішне не назаліць каму, пайшоў ноччу, прасёлкамі, адмахаў кіламетраў з трыццаць і пад ранак пастукаў у знаёмае высокае вакно Пракапёнка. Баяўся, таго не застане ў хаце, думаў, можа, падаўся ў эвакуацыю. Аж не, Пракапёнак быў дома. Неўзабаве яны ўжо сядзелі на кухні, выпілі па чарчыне і гаварылі пра іхнюю агульную бяду. Абстаноўка ў Замошы, аднак, таксама была ня простая, некаторыя з людзей, нават з чесных і ціхіх, цяпер пачалі паказваць свой нораў. Пракапёнак расказваў, як яго ўчора на вуліцы спыніў аднавокі Зуб і прыграziў: маўляў, ваша ўлада скончылася. Пракапёнак пачаў размову, яму важна было даўмецца, чаму так раптам перамяніўся гэты працавіты чалавек, бацька семярых дзяцей. Аказваецца, той не перамяніўся, ён заўжды памятаў, як упаўнаважаныя з Пракапёнкам спаганялі з яго гроши на пазыку. “Дык што ж ты хочаш, – сказаў Пракапёнак. – Калі падпісаўся, дык трэба бало плаціць”. А ён кажа: “Напомніць вам, як падпісалі? Калі памяць кароткая?” Як падпісалі, Пракапёнак памятаў, і таму спыніў тую

непатрэбную размову, і цяпер вось сядзіць, бы на вугольлі, чакае. Сыйшоў бы куды ў лес, каб не сям'я – жонка ды двое малых. Куды ад іх дзенешся?

Дземідовіч зусім азмрачнеў, гатовы быў упасьці ў роспач і запытаўся толькі: “Ну хоць да вечара можна перабыць?” – “Да вечара можна, – кажа, – але ня болей. Сам панімаеш...”

Што ж, ён панімаў, усё ж ён быў чалавек з сэрцам і не жадаў бяды дзесям Пракапёнка. Паляжаўши на гарышчы да вечара, ён, як зъмерклася, узяў свою сумку і пачаў раз্যвітвацца. “Дык куды ж ты цяпер?” – запытаўся сябра, і Дземідовіч сказаў: “А нікуды”. Ён і сапраўды ня ведаў, куды падацца. Лепей бы ў лес, каб было лета, але, на жаль, лета скончылася, на парозе стаяла восень. Дзымулі халодныя вятры, рудое лісце з бяроз церушыла на Пракапёнкаў падворак...

Ноччу, ідучы па пустой і гразкай дарозе з Замошша, ён падумаў, што, мабыць, прытулку ў былых сяброў ён ня знайдзе – тыя самі баяцца, бо, канешне ж, усе на падазрэнні. Складана было і трудна ўсе перадваенныя гады, накапілася шмат гаркаты ў адносінах паміж сваімі ж, засталіся недабітые і недавыкрытыя ворагі, якія цяпер во паказваюць свае іклы. И спадзяюцца на немцаў. Думаючы пра гэтых, недабітых, Дzemідовіч пачынаў закіпаць ад злосыці – недагледзелі, не разгадалі ў свой час. А ўжо стараліся! Але нікай работы, мабыць, не бывае бяз браку, асабліва ў такой рабоце, як класавая барацьба. А што было б, каб ня гэтая барацьба, каб нікога не рэпрэсавалі, не ссылалі? И ўсе тыя яўнія і тайнія ворагі дажыліся да гэтага часу? Страшна падумашь нават, што тады было б! Парэзалі б у першую ж ноч акупацыі ўсё кірауніцтва, партыйны актыў, усіх, хто памагаў органам. Не, мабыць, правільна іх душылі ўсе дваццаць гадоў.

А можа, і не зусім правільна?

Можа, хай бы сабе жылі мужыкі, не чапалі б іх, ня мелі б зла і яны. Зямлі было даволі, усе, хто хацеў, пасыля рэвалюцыі зямлю атрымалі і калупаліся б на ёй, як маглі і ўмелі. Вядома, што селяніну абы які, але абязкова каб уласны лапік, і ён не падніме ад яго носа, будзе калупацца ад цямна да цямна...

Але ці гэта можна было дазволіць? У сывяtle новых памкненіяў і новых рашэнняў? Паводле палажэнняў марксізму-ленізму, якое так бурна авалодала масамі, мусіць, тое б было няправільна. А што датычыць нізавога, раённага кірауніцтва, дык для яго галоўнае было вызначыць, што правільна, а што няправільна. Іменна паводле навукі марксізму-ленізму. Шчасьце краіны і партыі, што на чале яе стаў правадыр Сталін, які, можа, адзіны мог тое вызначыць і ажыццяўіць практычнае выкананыне марксісткіх палажэнняў. Усё тое, што работалася перад войной, як гэта было ўсенародна прызнана, было адзіна магчыма і правільна. Дык у чым жа тут можна сумнявацца?

Усё сваё жыццё Дzemідовіч прагнунуў выразнасці і праматы, не любіў усякіх складанасцяў і заўжды гнаў ад сябе сумненіні, якія, ведаў, нібы твань, засмоктвалі ў сябе чалавека. Варта толькі было паддацца на кручок фактаў, усумніца ў малым, ступіць хоць на адзін крок у багну. Ён ведаў таксама, што вагацца яму было нельга, партыйны кіраунік павінен быць чалавекам жалезных перакананняў – ва ўсім давяраць кірауніцтву, якое ўжо напэўна разумнейшае за ўсіх, хто ніжэй, і ўсё, як мае быць, абмеркавана, перш чым паявіцца перад краінай у форме пастановы ці

рэзалюцыі. Ужо таварыш Сталін іх добра абдумаў. А таварыш Сталін ніколі не памыляецца, гэта было вядома кожнаму школьніку.

Так думаў Дземідовіч, тупаючы цёмнай дарогай з Замошша, і на Цімкавіцкім раздарожжы, трохі павагаўшыся, павярнуў да Бялавіч. Там у яго не было знаёмых калег-настаўнікаў, але дзесьці жыў калгасынік-пчалляр, якога ён падвоздзіў гады трох назад па дарозе з Полацку. Дzemідовіч тады вяртаўся з нарады, ездзіў на райкамаўскай лінейцы з харошым данскім жарабком у аглоблях, пчалляр з рэдкім у тутэйшых месцах іменем Парфір аказаўся мяккім, разважлівым чалавекам, апавяддаў пра норавы сваіх пчолаў, скуча пахваліўся сваім сынам, які ў яго быў камандзірам-лётчыкам і нядаўна прыязджаў на пабывуку з жонкай і дзіцем. Па сакрэце паведаміў, што сын пабываў у Іспаніі і мае ордэн за ўдзел у паветраных баях. Прыпамятаўши цяпер таго Парфіра, Дzemідовіч рашыў завітаць у Бялавічы, якія былі амаль па дарозе і недалёка, можа праз якіх дзесяць кіламетраў ад Замошша.

У Бялавічах ужо гасьлі рэдкія агні ў вокнах, калі ён увайшоў на вясковую вуліцу. Дзе жыў той Парфір, Дzemідовіч, канешне ж, ня ведаў, і тупаў па цёмнай вуліцы, прыглюдаючыся да падворкаў, каб дзе каго згледзець і запытатца. У адной хаце бразнулі дзвіверы, і ён паклікаў. Маладая жанчына, съярша трохі сплохалаўшыся, паказала яму наўкось цераз вуліцу на цёмную хату пад клёнам, і неўзабаве Дzemідовіч шукаў клямку на незачыненых дзвіярах Парфіра. Парфір быў у хаце адзін, паліў напачатку грубку. Дzemідовіч шчыра ўзрадаваўся, павітаўся і сказаў, што, мабыць, дзядзька яго ня памятае, не пазнаў. Але той спакойна так кажа: “Чаму ж не пазнаў – пазнаў. Вы ж таварыш Дzemідовіч з райкаму, хто ж вас не пазнае тут?” Дzemідовіч падумаў, што тым лепей для яго, і напомніў пра іхнюю сустрэчу на Полацкай дарозе, і як яны добра пагаманілі тады аб жыцьці. Усё ж ён хацеў, сам не прызнаючыся сабе, неяк паддобраўшца да гэтага чалавека, пачуць яго спачуванье і атрымаць дапамогу. Але Парфір ня дужа съяшчаўся спачуваць, размову ён быўшам падтрымліваў, але бяз жаднай ахвоты, толькі часта ўздыхаў, пазіраючы на агонь у грубцы. Дzemідовіч скуча, але пераканаўча, як здавалася яму, расказаў пра становішча на франтах, у якім стане апынулася краіна ў выніку гэтага зыняцкага нападу Гітлера, і як цяпер трудна ўсім і асабліва тым, што апынуліся на часова занятых фашыстамі тэрыторыях. Пра сябе ён яшчэ не сказаў ні слова, але Парфір, калі ён трохі прымоўк, раптам заўважыў, з-пад касмылявых брывоў зыркнуўшы на госьця:

– Цяпер вам трудна, гэта канешне. Але ж дзе, чалавечка, вы тады былі, як усім трудна было?

– Гэта калі? – не зразумеў Дzemідовіч.

– А тады. Як стагналі ўсе, сылёзы лілі. Галадалі і з голаду пухлі, як утрыццаць трэцім.

А, во ён пра што, з непрыемнасцю падумаў Дzemідовіч, ужо ці за нямецкую ўладу ён? За акупантай? Усё ж цяпер Дzemідовіч не хацеў абвастраць размову і даволі няпэўна адказаў:

– Было, канешне, і тады труднае. Індустрыялізацыю праводзілі, наружвалі ўсе рэсурсы. Трэба было.

– Можа, і трэба, – пагадзіўся Парфір. – Але ж нашто было з народу знушчацца? Над сваімі зыдзек утвараць?

– Ну гэта ты кінь, дзядзька, які зъдзек? Класавая барацьба была, гэта праўда. А зъдзеквацца над сваімі ніхто не хацеў.

– А тое, што, даўши зямлю, назад адабралі – ня зъдзек? Што за працу з калгасу нічога не давалі – ня зъдзек? І што абіралі сялянаў: і мяса, і малако, і яйкі, і воўну? І скury са сывіней? І лён, і бульбу? І яшчэ гроши: налог, страхоўка, самаблажэнне... А пазыка? Я, думаеш, чаму трэ калоды пчолаў завёў? Што дужа мёд люблю? За восем гадоў я яго лыжкі не паспытаў. Каб сплаціць усё – купіць і здаць, во для чаго. Пры тым што ў калгасе кожны дзень рабіў, летась трыста семдзесят працацдзён выгнаў. А што атрымаў на іх – паўтара пуда гірсы. Ну як жыць было?

Такога Дземідовіч тут не чакаў, гэты проста аказаўся затоенай контрай. Бач ты, мала яму гірсы дасталося? Быццам іншым даставалася болей! Ці іншыя меней плацілі-здавалі дзяржаве. Але, глядзі ты, колькі накапіў крыўды!

– Дарма вы так, Парфір. Я лічыў вас сазнацельным калгасьнікам, а вы? – папракнүй Дzemідовіч.

– А я і сазнацельны! – падняў ад грубкі счырванелы, аброслы сіваю шчэцьцю твар гаспадар хаты. – Я самы сазнацельны ў дзярэйні. Усё выконваў. Жылы з сябе цягнуў, а выконваў. Столікі мала хто тут стрываў, як я. Не хацеў быць несазнацельным, вінаватым дзяржаве, каб папракалі начальнікі.

– Яно і памятна. У цябе ж, здаецца, сын камандзір? Лётчык?

Парфір трохі прымоўк, бы ўспамінаючи штосьці невясёлае, і Дzemідовіч падумаў, што пра сына сказаў, мабыць, дарэчы. Але Парфір нечакана сказаў:

– У тым-та і справа, што сын быў камандзір, лётчык. Ды сплыў. Пасадзілі лётчыка. Тры гады ні пісьма, ні прывета. Мо і жывога няма ўжо...

Ах, вось што...

– Да-а, – роздумна прамовіў Дzemідовіч, са злосцю думаючы, што і тут ашукаўся. І тут ня тое! Мабыць, гэты Парфір перажывае за сына, таму і такі ненастроены. А ён думаў: разумны дзядзька, з ім можна будзе паладзіць. Але начорта такія разумныя, што з іх карысыці? Толькі маўчаць да пары, падладжваюцца. Але во паразвязвалі языкі, загаманілі пра тое, пра што маўчалі гадамі.

Не, тут ён не застанецца, у такога ён прасіць прытулку ня будзе. Такі яго не схавае, глядзі яшчэ зайдзіць ж выдаесьць паліцыі. Можа, ужо і сам у паліцыі, ці там сын, зяць. Такія нам сёньня – ворагі, з неўтаймаванай злосцю думаў Дzemідовіч.

Трохі пагрэўшыся ў напаленай, ды няласкавай Парфіравай хаце, ён суха разьвітаўся і пайшоў зноў у ноч. Доўга клыпаў гравійкай, падбіўся, хацелася спаць, а спачыць не было дзе. Зноў жа пасыпаўся даждж, ад якога ня надта ўберагаў ягоны руды, пацёрты плащык, і ён усё думаў, куды б завярнуць, дзе схавацца ад непагадзі. Ён і так колькі дзён чуўся даволі блага, пачало дапякаць нездароўе, часам ліхаманіла, а ў туноч на дажджы ён такі прастудзіўся добра. Ля Бывалаўскіх хутароў збочыў з гравійкі і, не разьбіраючы дарогі, дабрыў да нейкай сядзібы. Стукаць у вокны ўжо не наважыўся, згледзеў трохі наводдаль ад хаты чорную ўначы пуню і праз незачыненыя вароты ўлез у яе. У куце якраз ляжала трохі леташній, паточанай мышамі саломы, ён зашыўся ў яе ля съцяны і, усё дрыжучы целам, задрамаў троху да ранку.

Прачнуўся, аднак, пазнавата, ужо чуліся галасы ля хаты, але ён ня стаў абзывацца. Ён ціхенька выбраўся з пуні і, даўшы добра га кругаля, абышоў хутар, выбіўся на нейкую палявую дарожку і борзда пасігаў па ёй, каб сагрэцца. Пасьля ночы ўвогуле чуўся ён кепска, балела горла, надта ламіла косьці. Тады ж ён пачаў кашляць і спалохаўся ад думкі: ці не абвастраюцца гэта сухоты, трохі залечаныя за апошнія гады. Калі па такім часе адкрыюцца сухоты, тады яму кранты. А і сапраўды было падобна на тое. Асабліва дакучаў кашаль.

Той дзень ён на бяду яшчэ дужа прамачыў ногі ў гамашах, трава пасьля дажджу скрэзь была мокрая, і недзе ў пасълябеддзе зразумеў, што далей ісьці няма сіл. Рэшту таго дня правалаўся ў разламанай паветцы ля вёскі Берагі пад Тумілаўскай пушчай. Ён усё думаў, як выратаваць сябе, куды падацца? Дзіўна, што падацца ўвогуле не было куды, нідзе ніякае пэўнасці, ніякай надзеі. То занадта баязльвія, празмерна асыярожныя, то няпэўныя, а то проста варожыя. І што здарылася з людзьмі? Ці сапраўды ў бяду свая рубашка бліжэй да цела?

І тады ён успомніў пра Серафімку. Ведаў яе здаўна і нават неяк улетку заязджаў у хату, яшчэ як сябраваў з Мікалаем. Ехалі з нейкага сходу, завіталі. Пасьля колькі разоў сустракаў у мястэчку, быў на кватэры. Цёмная, малапісменная баба, звычайная вясковая цётка. Але цяпер яму, можа, такая і трэба. Мабыць, ня будзе філасофстваваць, зводзіць рахункі, наракаць. І паможа. Калі толькі не хавае крыўды за брата.

Іншага ў яго не заставалася, а Любашы былі недзе за лесам, і надвя-чоркам ён пусьціўся ў дарогу – цераз лес і поле да старых торфараспрацовак, дзе на пагорачку прыткнуліся гэтыя Любашы.

7. [Піліпёнкі.]

Прачнуўшыся на сывітаньні, Дземідовіч адразу зразумеў, што захварэў як мае быць. Цела ламіла ад зьнямогі, галава была цяжкая, бы чыгун, дыханье залажыла – сухоты ці не, а запаленіне пэўнае, падумаў ён. Побач на пяколку стаяла ягоная конаўка з зёлкамі, ён трохі адпіў з яе і зноў лёг. У хаце было ціха, Серафімка, мабыць, кудысь выйшла, і ён ціхенька паклікаў раз і другі. Не, нідзе нікога. Усё ж, мабыць, трэба было неяк уставаць, штосьці рабіць. Ці хоць бы аб чымсьці дамовіцца – учора ён нават не расказаў ёй аб сваіх клопатах, – папрасіўся пераначаваць і ўсё. А што далей?

Далей трэба было падумаць, парыцца, абмеркаваць з гэтай жанчынай свой горкі лёс і папрасіць дапамогі. Авось дапаможа.

Пад стольлю трохі пас্বятлела, мабыць, на двары ўжо разъвіднела, і ён з натугай пераадольваочы слабасць, падняўся, сеў на палок. Так, сапраўды, мусіць, сёньня ён не хадок – сёньня ён мог толькі ляжаць. Зноў нахапіўся кашаль, біў, біў, ён спрабаваў адкашляцца, ды марна. У грудзях ігралі гармонікі, цямнела ўваччу. Як бы ня страціць прытомнасць.

Толькі ён пачаў надзяваць мокрыя гамашы, як недзе зусім побач, зда-лося за вуглом, грымнуў віントавачны стрэл і зараз жа зводдаль жаласна зяякатаў сабака. Дzemідовіч скалануўся ад спалоху і толькі надзеў левы гамаш, як у сенцах стукнулі дзъверы, і ён падумаў, што то Серафіма. Але некалькі кроакаў там далі зразумець, што не Серафімка – тупалі цяжка, цвёрда, тузанулі дзъверы. Ён з адным гамашом у руках выглянуў з за-

печку, і ўваччу ў яго пацямнела. Цераз парог пераступіў і спыніўся рослы белабрысы дзяцюк у расшпленай вайсковай ватоўцы, з вінтоўкаю ў руках. З-за ягонага пляча выглядваў другі – з драбнаватым чарнявым тварам у вайсковым, з чорным аколышам, картузе на ўскудлачанай галаве. Дземідовіч здагадаўся, што, мабыць, гэта тутэйшыя паліцаі, і адчуў, як нядобра закалацілася яго сэрца.

– О, і гаспадар завёўся, – замест прывітаньня бадзёра сказаў першы.
– Ці, можа, госьць? Дзень добры.

– Добры... дзень, – няўпэўнена сказаў Дземідовіч, дрыготкімі рукамі спрабуючы насунуць на нагу сыры, гразкі гамаш. У галаве закружылася, і, каб ня ўласціці, ён апусціўся на ўслон.

– Месны ці прыезджы будзеш? – з робленым спакоем запытаўся пярэдні. Яны абодва ўжо ўлезылі ў цесную хату і пасталі каля парогу.

– Да вось, як бачыце, выпадкам, – няпэўна выціснуў з сябе Дzemідовіч, з натугай надзеючы гамаш. – Да цёткі...

– Да цёткі?

– Ага, да Серафімы, – рашыў да канца хлусіць Дzemідовіч, бо відаць, гэта былі тутэйшыя, іначай ім адказаць ён ня мог.

– Значыць, Серафіма – цётка? – дапытваўся паліцай. – А дзе ж яна, тая цётка?

Цяжка тупаючы па дошках падлогі вялікімі гразкімі ботамі, ён прайшоў да грубкі, зазірнуў у запечча.

– Да кудысь выйшла, – ціха сказаў Дzemідовіч.

– Так, так! З якой мэтай – да цёткі? – раптам запытаў паліцай, спыніўшыся перад ім насупраць. – Надоўга?

– Да так, наведаць, – сказаў Дzemідовіч.

– Камандзір? Акружэнец?

Яны ўжо абодва прыдзірліва аглядавалі яго змарнелую ў пінжаку постаць. Затым той, чарнявы, ціха зазначыў:

– Не падобна. Гражданскі, мабыць.

– Да? Гражданскі? – утаропіўшы ў яго позірк, дапытваўся першы. – Адкуль? З раёну? З вобласці?

– Да ну, што вы, хлопцы! – зъмяніў стрыманы тон Дzemідовіч. – Нельга ўжо родственіцу праведаць? З Полацку я.

– З Полацку?

– З Полацку.

– Гляджу, аднак, быццам мне твая фізія знаёмая, – настырчыўся першы. – Як прозывішча?

– А навошта? Ну Максімаў.

– Максімаў... Не, усё-такі недзе я цябе бачыў. Во не прыпомню, – еў яго позіркам паліцай. Другі тым часам абышоў хату, паглядзеў за стол, у змрочныя куткі, за занавеску ў запечча. – У міліцыі рабіў?

– Да што вы, хлопцы?

– Але дзе ж Серафімка? – не стрываў першы і праз уцалелую шыбку зірнуў у заткнутае трантамі вакно.

– Можа, карову пагнала, – паспрабаваў Дzemідовіч адвесці іхнюю ўвагу на іншае.

– О, у яе ўжо і карова паявілася! – зъдзівіўся паліцай. – А то казанская сіратой прыкідвалася...

– Паявілася, ага.

– Тады паглядзім на выгане, – вырашыў першы. – Ну дык мы не разъ-

вітваемся, пляменьнічак. Яшчэ пабачымся, – запэўніў паліцай ужо ў дзьвярах. Мусіць, аднак, яны мелі іншую мэту гэтага прыходу і напаткалі яго тут выпадкова. Значыць, трэба было змывацца.

Толькі куды?

Застаўшыся адзін, ён зноў адчуў сябе блага, ледзьве насынуў у рукавы непрасохлы, сыраваты з учараашняга плащч, зноў сеў на ўспон. І сядзеў так, кашляючы і слухаючы, як ад натугі зывініцу у галаве. Ён думаў, што тыя зараз прыйдуць з Серафімкай і возьмуць яго. Ці застрэляць на месцы. Каб ведаць такое, дык хоць бы дамовіща ўчора з гаспадыняй, што ён яе пляменьнік ці брат, а то... На яго шчасьце, хутка на падворку затупалі ціхенъкія крокі, і ў сенцы ступіла Серафімка. Дземідовіч падняўся з услюну.

– Паліцаі былі. Цябе шукаюць.

У вачах Серафімкі шаснуў ценъ страху, і яна зъмянілася з твару.

– Ай, божачкі!..

– Схавай мяне куды, – загаварыў Дземідовіч. – Бо зноў прыйдуць.

– Ай, божачкі! – зноў вымавіла Срафімка і раптам падхапілася ад парогу. – Хуценъка, хуценъка ідзіце сюды... Я зараз зірну.

Яна выскачыла на падворак, паазіралася і зноў ускочыла ў сені.

– Ідзіце сюды... За мной, во агародамі да тых кусьцікаў...

Ён не пытаўся, куды, цяпер яму засталося толькі спадзявацца на Серафімку, у ёй быў яго паратунак. Хістаючыся ад зънямогі, ён паклышпай за ёй па съцежцы цераз гарод да кустоў, там ужо было якое-ніякое сковішча, і яна пачакала яго, узяла за руку.

– Во туды, у лясок, там... Я знаю, куды.

Паліцаі, мусіць, шукалі яго на выгане на другім канцы спаленай вёскі, а яна хутка прывяла яго ў рэдкі дробны лясок з маладым бярэзынкам, тут ужо можна было затуліцца ад вёскі, і яна пачакала крыху, пакуль ён адкашляецца.

– Што, кепска вам?

– Кепска, Серафіма, – сказаў ён, цяжка і хрыпата дыхаючы. – Я сказаў, што ты мая цётка.

– Во як! – толькі і сказала яна, з непрыемнасцю падумаўшы, аднак: якая я табе цётка? Можа, гады на два старэйшая, магла б быць жонкай, сястрой. А то – цётка.

Яна ўжо ведала, дзе скавае яго – іншага скову ў яе не было, а ў бліндажы ўтрох ім, можа, будзе лепей. Сённяня ранічкай, як яна прынесла ежу камандзіру і насынулася на таго немца, дык ледзь не самлела ад спалоху. Добра, што камандзір азвайся, мусіць, зразумеў яе страх і супакоіў. Сказаў, што гэта дэзерцір, ня трэба баяцца. Тады яна пасьмялела трохі, але ўсё роўна баялася, пакуль, седзячы ў бліндажы, карміла съляпога. На яе радасць, сённяня камандзір чуўся лепей і трохі зьеў яе харчу, астатніе да крошкі даеў, мусіць, добра такі згаладнелы немец. Трэба было падумаць, чым накарміць гэтыя дзівэ душы заўтра, і з такім клопатам яна прыбегла дамоў. А тут такая нагода – паліцыя. Што ж цяпер ёй рабіць, думала Серафімка. Зноў жа, гэты Дземідовіч, мусіць, захварэў не на жарты, ён зусім ня мог бегчы і хістка плёўся за ёй па малаходжанай съцежцы ў зарасьніках, а то спыняўся зусім, кашляў – гучна і надрыўна, па-сабачы. Трохі супакоіўшыся ад спалоху ў хаце, яна пачала думачь, што цяпер, удзень, мусіць, нягожа весыці цераз поле

чужога чалавека. Але і як было пакінуць хворага ў лесе? Яшчэ зусім тут абляжа, што тады з ім рабіць? Цяпер хіба што падысьці да бліндажу ня полем, а збоч, ад поплаву, тою траншэй. Там усё ж болей схоўна. Мо так іх не заўважаць здаля.

Ня надта хутка і спрытна яны выйшлі з ляску па-над вялізным прасьцягам тарфянішча, і Серафіма, ідучы наперадзе, усё азіралася на Дземідовіча, прытырмівала свой крок, каб ня дужа адрывацца ад чалавека. Так яны адолелі даволі даўгі схіл і падышлі да канца траншэі. Тут, аднак, у мелкай, па пояс, ня болей, траншэі ня надта каб было схоўна, і дужа гразка ў дне, але Серафімка скочыла ў яе шчыліну; неўзабаве туды, павагаўшыся, улез і Дzemідовіч. Прыгінаючыся, яны доўга пррабіраліся крыбулякамі разъбітых хадоў, якія пакрысе рабіліся глыбейшымі, бруствер абапал вышэй, і высокаму Дzemідовічу ўжо можна было ня горбіцца. Але, мусіць, яму не спадабалася нешта, і ён, ужо другі раз прыпыняючыся, пытаяўся ў Серафімы:

– Куды гэта мы?

– Ідзіце, ідзіце, – лагодна казала яна, азіраючыся. – Там двое, але нічога. Бліндараж вялікі.

– Бліндараж?..

– Ну, бліндараж.

Дzemідовіч ня ведаў, радавацца ці злаваць – бліндараж і нейкіх двое ў ім – добра, калі свае. А калі немаведама якія? Як тады яму быць?

Мусіць, ля апошняй павароткі яны спыніліся, і Серафіма ціха гукнула:

– Гэта я, Серафіма...

– Ты, тётка? – глуха данеслася з-пад зямлі, і Серафімка першая падышла да напаўзасыпанага ходу ў бліндараж. Дzemідовіч жа нерашуча спыніўся зводдаль, і толькі як яна схавалася там, сунуўся съледам.

– Во прывяла яшчэ, – казала камусь Серафімка. – Ня бойцеся, свой. У райкаме рабіў.

Дzemідовіч стаяў, дужа ўгнуўшы галаву, якая ўпіралася ў нізкую столю, і ва ўсе вочы глядзеў у паўзмроку на вайскоўца з забітаваным тварам, што ляжаў у куце. Той паклаў на палу шынляя свой пісталет і адхінуўся на сыпіну.

– Фамилия?

– Дzemідовіч, – сказаў госьць. Тут ужо, мабыць, можна было не тайцца, перад ім ляжаў, мусіць, парапенены капітан войск сувязі. Трохі паспакайнейшы, Дzemідовіч зірнуў убок, за Серафімку, і сударгава сцяўся: з другога кутка на яго пільна і выпрабавальна ўзіраўся нейкі дзяцюк у нямецкім мундзіры з няпэўным, але адразу відаць было, чужым выразам на белабрысым твары. Мусіць, зразумеўшы зъдзіўленыне Дzemідовіча, Серафімка паспяшалася супакоіць яго:

– Нічога, нічога... Як-небудзь...

«Добра – як-небудзь», – падумаў Дzemідовіч, які ўжо быў ня супраць даць адсюль драла, каб толькі мог. Але ўжо, мусіць, яму адсюль ня выйсці, ён ужо ў пастцы – такія думкі перш за ўсё іншае паявліся ў яго галаве. Капітан між тым варухнуў упартым падбароддзем, паказваючы кудысьці ўбок.

– Садись, Демідовіч, рассказывай. Где наши? Это немец-дезертир, не обращай внимания. Закурить имеешь?

– Не куру я... – паныла выціснуў з сябе Дzemідовіч.

– Не куришь? Жаль... А то у немца эти сигареты, что трава. Серафима! – паклікаў капитан. – Ты не сможешь достать курева? Ну махры там или самосада?

– Табакі? Дык дзе ж... Каб які мужчына быў.

– А ты постараіся. Без курева тут погибель... Так где фронт, не слыхат?

– А хто ж яго ведае. Але няблізка.

Дземідовіч па чарзе пераводзіў свой устрывожаны позірк то на капитана, то на немца ў куце. Пасьля апусьціўся пад съянай ля ўваходу, закашляўся. Капітан услухаўся ў яго кашаль і, як той трохі прыціх, спытаўся:

– Что, простуділся?

– Прастудзіўся, халера на яго...

– Да, надо было в избе полежать.

– Паліжаў ноч. Ды ранкам паліцаі выкурылі.

– Поліцаі? Уже и полиция организовалась? Вот сволочи! И откуда взялись? Свои? Прихожие?

– А чорт іх ведае, – сказаў Дземідовіч, крадком пазіраючы на немца.

– Піліёнкі, Піліёнкі гэта, – хуценька ўставіла Серафімка. – Болей некаму. Яны – халерныя людзі.

Хлебнікаў трохі павярнуў галаву ў яе бок.

– Ты еще здесь, Серафима? Так позаботишся о куреве, да?

– Ай дзе ж, дык ня ведаю. Ну пашукаю... Дык я гэта пайду. Вячэрү ж вам трэба.

Яна палезла да выхаду, і капитан яшчэ раз напомніў:

– Главное – закурить.

Яны засталіся ўтрок, у бліндажы трохі павальнела. У грудзях у Дземідовіча зноў захрыпела, ён паспрабаваў адкашляцца, ды дзе там: мабыць, забіла ўсе лёгкія. Каляючы, крадком пазіраў на немца, які цяпер уважліва разглядаў яго і, як ён трохі съціх, спытаў:

– Пневмония?

– Што? – аж спалохаўся Дzemідовіч. – Можа быць. Калі ня горш... – сказаў ён і тут жа пашкадаваў: знайшоў каму скардзіцца на сваю хваробу. Немец сядзеў пад съянай, расставіўшы калені, з перапэцканымі ботамі на нагах. На яго шырокай дзяззе з белай бліскучай спражкай грувасыціўся вялікі чорны кабур, мабыць, з пісталетам, падумаў Дzemідовіч. Чорт ведае, што робіцца, у якую пастку яго завяла Серафіма. Але ж гэты капитан? Ці ён не разумее ўсяго жаху становішча? Трэба было б запытацца ў яго, пагаварыць, але Дzemідовіч усё касавурыўся на немца – а раптам той разумее па-руску?

Неўзабаве так яно і атрымалася, як ён найболей баяўся: немец, калі ён крыйху суняўся пасьля кашлю, выразна сказаў да яго:

– Пневмония немножко помогаль... Их... Я имель стрептоцид.

Ён выцягнуў з кутку нейкую сумку, расшпіліў яе, пакалупаўся там і дастаў паперку, з якой вылушчыў белую таблетку.

– Браль!.. Унд васер, один таблет.

Амаль са страхам у душы Дzemідовіч сядзеў насупраць, ня ведаючы, як быць: узяць ці адмовіцца. І капитан, нібы адчуўшы яго нерашучасыць, сказаў:

— Возьми! Не обманет. Мне вон глаза обработал, сразу гной течь перестал.

Дземідовіч працягнуў руку, узяў таблетку, уважліва разгледзеў яе на далоні. Праглынуць ці не? А раптам атрута? І ён съязў яе ў кулаку, непрыкметна сунуў у кішэнь плашча.

— Да-а, попали, как мыши в горлач, — грубавата сказаў капітан, уздыхнуўшы. — Чего дождемся?

Дzemідовіч таксама ўздыхнуў і ціха заплюшчыў вочы. Карцела апусьціца долу, скорчыцца, легчы — аддацца спакою. Але як было аддавацца спакою ў гэтай кампаніі, і ён сядзеў ля ўваходу, зънямогла сочачы з-пад ілба за немцам. Той доўга поркаўся ў сваёй сумцы — перабіраў медыцынскае начын'не — скруткі бінтоў, бутэлочки, пакункі, нажніцы. Твар яго быў заклапочаны сваёй увагай, на іх ён ужо амаль не глядзеў. І тады Дzemідовіч спытаў:

— Мусіць, афіцэр будзеце?

— Вас? — не зразумеў немец, але за яго адказаў капітан:

— Не офицер. Погоны у него какие? Без знаков? А на рукаве что у него?

— На рукаве нашыўка. Нейкі вугольнік, — сказаў Дzemідовіч.

— Вот, угольник. Значит, ефрейтор.

— Я, я, — заківаў галавой немец. — Обер-ефрейтор Хольц.

— Рабочы ці селянін будзеце? — зноў пацікавіўся Дzemідовіч.

— Арбайт? Ніхтс арбайт. Сту-дент.

— А, студэнт. А бацька хто? Ацец?

— Отец у него профессор, — сказаў капітан. — Мы вчера познакомілись. Ничего, хороший немец, надежный.

Дzemідовіч змоўчаў: так ужо і надзеіны? Адкуль гэта вядома капітану? Хіба сам сказаў? Але ён табе нагаворыць. Перавязаў галаву? А калі ён шпіён? Засланы сюды съпецыяльна?

— Только вот сигарет прихватил маловато, — паскардзіўся капітан. — Наверно, думал в плену разжиться. А у нас у самих в кармане — вошь на аракане.

Ну курыва, мабыць, ня самае цяпер важнае, —думаў Дzemідовіч. — Без табакі яшчэ ніхто не памёр. Ён во ня еў з учара шняга, хоць у сумцы муляла з паўбохана хлеба, заставалася трохі і сала. Але... Нямка было цяпер тое выкладваць, а галоўнае — дзяліцца з тым немцам. Лепиш ён пагаладае, а там будзе відаць.

8. [Хлебнікаў.]

На чацвёрты ці пяты дзень пасля ранен'ня Хлебнікаў адчуў сябе лепей, — мусіць, адляжаўся, нават выспаўся, а галоўнае — перасталі востра балець вочы і галава, і тады зьявілася надзея, што, можа, яшчэ выживе. Не адразу ён прызывычаіўся да той думкі, што ўжо не ваяка, што ягонае вайсковае мінулае засталося ўсё ззаду, і калі і выживе, дык яго чакае нешта зусім іншае, амаль невядомае яму. Найперш — сълепата. Бачыць яму ўжо, мабыць, ня прыйдзецца ніколі, прыйдзецца век жыць унаучы. Канешне, калі толькі ўдасца выжыць... Гэтая жанчына Серафіма ўратавала яго ад голаду, адпаіла зёлкамі. Немец, дзякую яму, памог

медицынай – учора каторы раз прамыў чымсьці съмярдзючым вочы, было балюча і нязвыкла, але затым стала лягчэй. Канешне, усё тое было незвычайна, боязна і нават дзіка: і тое, што ён, начальнік сувязі стралковага палка капитан Хлебнікаў, цяпер бездапаможны съляпец, і яго даглядае вясковая жанчына, і лечыць нямецкі оберяфрайтар, – тое ня ўкладвалася ў звыклую схему ягоных разваг, у тое нават трудна было паверыць. Але чорт з ёй, са схемай, думаў капитан. Усё ж ён быў жывы і нават папраўляўся бытцам, а гэта галоўнае. Што яшчэ можа быць болей галоўным на вайне? Тое, што ён цяпер апынуўся ў становішчы нечуваным, выключным, мусіць, вызываляла яго ад многіх ранейшых ававязкаў і давала нейкія новыя і нязвыклыя магчымасці. Найперш ён адагнаў ад сябе розныя страхи і сумненны – ён прымусіў сябе не баяцца нічога. Будзь, што будзе. Ці яму ўжо было што губляць?

І ўсё ж яго непакоіў немец, які так нечакана ўторгся ў ягоны лёс і нават рабіўся патрэбным. Тады, напачатку, мусіць бы, Хлебнікаў прыстрэліў яго, калі б хоць трохі бачыў, – не таму, што баяўся яго, а так, для пэўнасці. Той дзень, як ён паявіўся ў бліндажы і даў закурыць, Хлебнікаў усё намерваўся, каб як зрабіць гэта нечакана і пэўна. Але гэты немец, нібы адчуваючы ягоны намер, бы жывое срэбра, круціўся па бліндажы, шархочучы то ў куце насупраць, то ля сцяны ў нагах, то ля выхаду. Гэтак ня трапіш, а ўжо ён пэўна не прамахнецца. І Хлебнікаў пакуль што адклаў свой намер, а затым, як той узяўся лячыць яго вочы, і зусім кінуў думаць пра тое. Чорт з ім – хай жыве. Тым болей што ён сам быў цалкам ва ўладзе гэтага немца, які мог застрэліць яго кожную хвіліну. Але калі яшчэ не страляў, дык, значыць, не хацеў таго. Можа, у яго былі якія свае на тое намеры.

Можа, нашы яшчэ неўзабаве вернуцца, адаб'юць гэты раён у немцаў, і тады ён будзе выратаваны. Інакш трэба шукаць дапамогу ў мясцовых. Тут ужо ўсе спадзянкі на Серафіму.

Трохі дзіўнаватая гэтая жанчына, думаў капитан, унадзілася ў гэтыя клопаты пра съляпога, затым пра немца, ды яшчэ прывалакла і гэтага райкамаўца – як яна цяпер саўладае з імі трима? Пракарміць і то, мусіць, трэба харошы запас харчоў, а ў яе дома ні каровы, ні куркы. Ды і спаленая вёска… А тут яшчэ зъявіліся паліцаі. Чорт бы іх узяў, тых Піліпёнкаў. Як бы не ад іх ішла найбольшая пагроза Серафіме. Могуць высачыць жанчыну, тады ўсім пагібел. А яна, здаецца, такая прастадушная і падаткай…

Невядома, ці то была ноч, ці проста немец з Дземідовічам паснулі – Хлебнікаў чуў толькі іхняе дыханье побач. Дземідовіч усё хрыпей, часам кашляў і нават мармытаў нешта ў съне, а капитан, чуйна скіраваўшы ў слыхі сваю ўвагу, слухаў і думаў. Ён быў кадравы ваенны, даўно служыў у армії, апроч тae службы мала што разумеў з жыцця – адных толькі вайсковых клопатаў было яму пад завязку. Служба адбірала ўвесь час, ад ранку да ночы, выхадныя таксама, зіма праходзіла для яго за глухім гарнізонным плотам, лета з раннімі вясны – у лагерах сярод сопак і дзікай прыроды Далёкага Усходу. Жанчын ён бачыў толькі ў пасёлку ды на бліжнія станцыі, гэта былі пераважна жонкі каманднага і начсаставу іх гарнізону; з незамужніх часам трапляліся сёстры ў шпіталі ды афіцыянткі ў камандзірскай сталовай – лічаныя адзінкі на многія дзясяткі камандзіраў, жанатых і халастых. Выбар быў невялікі, маладыя жаніліся на пер-

шай, што бліжэй за іншых трапляліся ў жыцьці, і ён таксама ажаніўся з афіцыянткай Марусяй, што так міла ўсьміхалася, раздаючы ім талеркі з вялікага падносу, што спрытна насіла між радамі сталоў. Харчаваліся ня надта каб сытна, малады апетыт быў неспатольны, і Маруся яго спакваля падкормлівала тым, што было на кухні: то пакладзе на талерку які лепшы кавалак мяса, то лішнюю лыжку масла ў кашу. Ён быў удзячны за такую нязвыклую для яго жаночую ўвагу, якой мала бачыў у дзяцінстве ад строгай і сухаватай мачыхі. Маруся яму падабалася. Ужо такая здавалася мітая і ласкавая і нішто сабе з аздабы, але шчасьце з ёй у лейтэнанта Хлебніка даўжылася з чэрвень да каstryчніку, калі яны з лагерных палатаў перабраліся ў казармы, і аказалася, што жыць ім у гарнізоне няма дзе – кватэрой для маладых не было, і яны туляліся хто дзе – у старшынскіх капшёрках, неўладкаваных гаспадарчых бакоўках. Во тады Маруся і зъмяніла свой мілы харктар на плаксіва-звяглівы, яе каханыне абярнулася патокам прэтэнзіяў да яго, які так яе ашукав. Яна ўжо не рабіла ў сталоўцы, а ўвесе дзень сядзела ў сваім кутку на паддашы казармы і нудліва чакала яго, каб зараз жа, як ён прыйдзе, настылы ў полі, галодны і зънерваваны, узяцца яго пілаваць за іхнюю неўладкаванасць, за ягоную невязуху з жыльлём, за тое, што ён гэтакі няўдачнік, атрымлівае шэсцьсот рублёў у месяц і пяты год ходзіць у лейтэнантах, у той час, як ягоныя сябры пасталі капитанамі. Даўга ён спрабаваў ўсё тое ператварыць у жарты, абяцаваў даслужыцца да генерала, тым болей, што часу да таго ў яго хапала, расказваў пра труднасці з жыльлём і тое, што не яны адны апынуліся ў такіх умовах. Нават старшыя камандзіры і тыя нярэдка дзялілі адну кватэрну на дзве сям'і, а грошы, дык гэта такая справа, калі ўсё залежыць ад таго, як да іх ставіцца. Тыя ж ягоныя шэсцьсот рублёў узводнага могуць быць малымі грашмі для буржуя і надта вялікімі для прыбіральшчыцы. Але дзе там! Марусіна крыўдлівая незадаволенасць спакваля ператварылася ва ўстойлівую варажнечу да яго, жонка яго зьненавідзела. Як натура дужа зайздросная, яна бачыла ўсіх іншых мужоў яе суседак лепшымі за свайго, хоць ён ніколі не сказаў ёй грубага слова, стараўся пазъбягаць звягі і спрэчак. Ён болей маўчаў. Але, мусіць, тое яго маўчаныне было самым абразылівым і нестрываным у адносінах да яе, і, неяк перабіўшыся зіму ў таёжным гарнізоне, яна вясной зъехала да родзічаў у Барнаул. Два гады ён быў ні халасты, ні жанаты, быў у камандзірскай гасцініцы з халасцякамі, пасылаў ёй па пошце пяцьсот рублёў у месяц, але пісьмаў не пісаў. И яна яму не пісала таксама, аж пакуль ён не атрымаў тое, дзе яна прасіла выслаць развод. Згоду на развод ён паслаў у той самы дзень і рашыў, што ніколі больш у жыцьці не наблізіцца да ніводнай жанчыны.

А гэта вось Серафіма, якую ён ні разу ня бачыў і ўжо не пабачыць ніколі, чужая і незнамая, даглядае яго і корміць, ратуе ад пагібелі – па сваёй добраі волі, без усякага разыліку і нават бяз жаднай надзеі. Учора, як прынесла бульбачку і ён пачаў няўмела есьці, так сардэчна забедавала, здаецца, ажно заплакала. Што за жанчына яна і якога хоць бы ўзросту? Голос мяккі, дужа далікатны і мілагучны жаночы голас, але якая яна з твару, аб тым Хлебнікаў ня мог нават здагадвацца. Хоць бы спытаць, колькі ёй год? Канешне, жанчыны яму цяпер без патрэбы, што яму і Серафіма? Але ўсё ж такі... Ён чакаў пачуць яе голас – ведаў, тады пачынаецца дзень, яна прыносиць харч, падтрымлівае ў ім жыцьцё

і тоненъкай нітачкай звязвае яго са съветам і безыліччу падзеяй, з якіх выпаў ён. Усе гэтыя дні ён дужа пакутваў бяз курыва, немец прынёс дзясятак слабых, бы трава, цыгарэт, якія ён скурыў за некалькі гадзінаў і прагнуў курыць яшчэ. Можа, і тут Серафіма яму паможа? Ня можа быць, каб у вясковых мужыкоў не знайшлося якога самасаду? Хіба што ў зруйнаванай вёсцы ня знайдзеца і мужыкоў...

Праклятая вайна, як усё няўлад абярнулася на ёй! Нават для яго, кадравага вайскоўца, для яго вайна – прафесія, і ён за гады сваёй службы ўпарты і старанна спасцігаў яе таямніцы, складаную тэхналогію барацьбы з ворагам. І можа на вайне ён упершыню задаў сабе сакраментальнае пытанье: ці падрыхтавалі яго хоць бы ў галоўным да таго, што гэтак спатрэблілася на фронце? Усю сваю службу, колькі памятаў Хлебнікаў, пяхоту вучылі абароне і найбольыш – наступленню, зімой і ўлетку малымі падраздзяленнямі і буйнымі злучэніямі, на тактычных і штабных вучэннях адпрацоўваліся дзясяткі варыянтаў гэтых складаных тэм. Ніхто з вайскоўцаў ня мог нават падумаць пра такія праблемы адступлення – такога віду баявой дзейнасці не прадугледжвалі статуты Чырвонай арміі, якая не зьбіралася адступаць ніколі і планавала разбіць ворага малой крывёй і магутными ударами. Найбольыш верагодным ворагам меркавалася імперыялістычная Японія, там ля яе, на Далёкім Усходзе, адбываліся частыя стычкі і правакацыі, на граніцах з ёю, у Маньчжурыі і Манголіі, стаялі самыя баяздольныя далёкаўсходнія дывізіі Чырвонай арміі, камандзіры ўсіх рангаў і ступеняў нястомна вывучалі арганізацыю і тактыку японскай імператарскай арміі. Немцы перад вайною былі сябрамі, іхнія камандзіры перад вайною вучыліся ў нашых акадэміях, дыпламаты і вайскоўцы рэгулярна прысутнічалі на нашых вялікіх манеўрах БВА і КВА. На заходзе быў пакт, мір і поўны ажур.

А на справе атрымалася ўсё наадварот. Японцы мірна стаяць, дзе стаялі, немцы ж пад прыкрыццём пакту ўварваліся ў краіну і адцяпалі ўвесь яе заход. І няма ім супынку, пруць на Москву. І хто вінаваты ў гэтым?

Іхні полк і дывізія адступалі ад Баранавічаў, двойчы выходзілі з акружэння, перажылі танкавы разгром на Беразіне, страцілі большую палову асабістага складу. Несыціханым болем ныла душа па забітых сябрах, пакутвала ад бясконных няўдач і паражэнняў, а разум ноччу, у ціхія хвіліны спакою ўсё перабіраў, варашыў тысячы розных прычынаў і фактаў, каб зразумець, у чым справа, хто вінаваты?

Неяк яны начавалі на хутары пад Менскам. Была ўцімная ноч, зьбіралася на дождж, дружна насядалі камары, і, каб уратавацца ад іх, Хлебнікаў пайшоў спаць на хутар у хату. Там ужо былі палкавы начарт Бурш, начхім Емяльяненка, нехта з байцоў. Не запальваючы съятла, яны палеглі на лаўках, але ня спалі, гаманілі пра тое і гэта, а найбольыш – пра нашы няўдачы. І тады Бурш сказаў, што ў такой сітуацыі, калі праціўнік навязвае нам сваю тактыку, трэба гэту тактыку пераняць у яго, гэта значыць нешта пазычыць у немцаў. Тое Бурш у найбольшай меры адносіў да дзеяньня танкавых злучэнняў, а таксама нямецкай пяхоты, іхніх аўтаматчыкаў, якія дзейнічалі зусім інакш, чым гэта вызначалася ў нашых статутах. Ня ў прыклад нашым баявым парадкам, немцы наступалі ў адзін ланцуг, камандзіры ў іх былі ззаду, адкуль кіравалі боем, ніхто ў іх ня бег перад ланцугом з пісталетам у руках і з крыкам “Ура!”. Ніхто тады Буршу не запярэчыў. Хлебнікаў таму, што ўжо засынаў ды і адчуваў пэўна: начарт кажа праўду, што можна было сказаць насуперак? Праўда, наступаць ім яшчэ не даводзілася, яны ўсю дарогу адступалі, але контратак было ўжо нямала, і кожны раз камандзіры і камісары павінны

былі весьці байцоў за сабой у штыхавую, падахвочваючы іх крыкамі “Ура!” і “За Сталіна, за Радзіму!”. Ня дзіва, што сярэдніх камандзіраў у іх не хапала, у батальёнах амаль усіх павыбівала, ротамі камандавалі старшыны і сяржанты, а батальёнамі часцяком нядайнія ўзводныя, лейтэнанты. Жахліва не хапала боепрыпасаў і сродкаў сувязі, якія таксама былі далёка на лепшыя. Хлебнікаў, калі выпадала, стараўся разъышца трафейнымі – выдатнымі тэлефоннымі апаратамі ў эбанітавых футаралах, а таксама нямецкім чырвоным кабелем, які быў куды лепшым за наш эзекерытавы. Мабыць, праўду тады казаў Бурш, але на другі дзень, як яны былі ўжо на маршы, па калоне пакацілася чутка, што Бурша арыштавалі асобадзельцы за пранямецкую агітацыю. На прывале пад вечар да закрытай машыны асобага аддзелу паклікалі і Хлебнікава, і ён там пісаў тлумачэнне, пра што ў той вечар гаварыў на хутары Бурш і чаму ён, капітан Хлебнікаў, ня даў яму водпаведзь. Хлебнікаў пісаў, лаяўся ў душы і праклінаў усё на съвеце – ці ён сам думаў інакш, чым начальнік артылерыі? Але во насуперак свайму жаданню мусіў капаць на сумленнага і разумнага камандзіра, якому тая размова, мяркуючы па ўсім, будзе каштаваць жыцця.

А калі во цяпер напішуць на яго самога? Хоць бы за гэты хаўрус з нямецкім яфрэйтарам? Мусіць, таксама не паздаровіца, не зважаючы, што паранены.

«Ну і чорт з ім!» – лаяўся ў думках Хлебнікаў. Ужо, мабыць, цяпер яму ня страшна нічога. Цяпер ён не камандзір і нават не паранены. Цяпер ён – съляпец, калека, жабрак. А жабраку-калеку можна ўсё. Усё, што дапускае яго сумленніе. Пляваць яму на іншых і іхня відущчыя клопаты. Яны – ня ён. Бо яны відущчыя.

Яму б толькі вось закурыць...

Але ў бліндажы спалі, а Серафіма яшчэ не прыходзіла, значыць, яшчэ былаnoch, дзень яшчэ не наступіў. Але, мабыць, наступіць. Што толькі ён прынясе ім у гэты бліндаж?

Ад доўгага ляжання на мулкіх земляных камяках даўно ўжо нылі ягоныя сыцёгны, ён круціўся на шынялі, спрабуючы легчы і так, і гэтак, але ўсё было мулка і нязручна. Сон прыходзіў урыўкамі, як да птушкі на дрэве, Хлебнікаў то крыйху драмаў, то зноў вяртаўся да бязрадаснай свае рэчаіснасці. Усё ж тут, у бліндажы, ён адчуваў сябе старшым над двумя іншымі, хоць яго ніхто і не назначаў ім, але па даўніяй вайсковай завядзёнцы ён рашаў за ўсіх і зьдзівіўся б, калі б хто-небудзь яго не паслуҳаўся. Шкада, што абодва яго падначаленія былі з яўным бракам: адзін – немец, які ўсё ж кепска разумеў па-руску, а другі хворы – каго пашлеш, калі што будзе патрэбна? Сам таксама не хадок. Заставалася адна Серафіма.

Зноў Серафіма. Як не мяркуй, увесь съвет для іх, мабыць, сыходзіўся на гэтай вясковай цётцы.

9. [Серафімка.]

Як Серафімка са стоеным страхам прыбегла ў вёску, паліцаяў ужо нідзе не было – мусіць, куды змыліся ці, можа, шукалі яе дзе ў іншым месцы. Але цяпер яна іх не баялася: Дземідовіча яна збольшага ўладкавала,

а што ён прыходзіў да яе, дык што ж: зайшоў і пайшоў. Адкуль яна ведае, куды? У яго свае справы, а ў яе свае.

Клопату, канешне, у яе прыбавілася – як ніколі раней. Дагэтуль яна прызывычалася жыць з малымі патрэбамі, нават зусім без патрэбаў – быў кавалак хлеба і бульбіна – і добра. А не было – таксама ня плакала, неяк абыходзілася, не памерла, вось дажыла да сарака гадоў і, дзякаўцаў богу, яшчэ здаровая. А што адна – клопат невялікі. Гэта ня тое, што ў іншых – сем'і, дзеці, кожны дзень трэба нагатаваць ім ежы, накарміць, апрануць. У яе нічога не было ў гаспадарцы, толькі дваццаць сотак агароду, дзе яна вясной пад рыдлёўку старалася пасадзіць бульбу, ну яшчэ троху гуркоў, цыбулі, буракоў – тым і жыла. У калгас хадзіла кожнага дня, куды пасылаў брыгадзір: улетку на палявую работы – праполка, уборка, увесень – абмалот і ўсю зіму – лён. Летась выгнала аж пяцьсот дваццаць працадзён, ні адна баба ў Любашах столькі не выганяла. Праўда, карысыці з таго мела няшмат: увесень пры разъмеркаваныні далі збожжа і гароху – прынесла ўсё на сабе ў торбе. І воза ня трэба было прасіць. Але ёй хапала. Тыя гады трymала карову, ды карову добра трymаць улетку, а чым яе пракарміць зімой? Усё ж карова – не чалавек, ёй ня скажаш, што сена няма, бо з калгасу не далі, а накасіць Серафімка ўжо не магла: ня тыя былі яе руکі. Прадала кароўку, як наймала мужчын падправіць хату – трэба было мяняць падрубку, стала дужа халодна маразамі, і яна разывіталася са сваёй Цьвятоняй. Было тры курачки, добра несліся, ды, халера на яе, летась унадзілася лісіца – ведама ж, сядзіба на водшыбе, блізка кустоўе, за тры дні і перадушыла ўсіх яе трох рабенякіх. Засталася Серафімка зусім адна. Добра што трохі ўцалела хата, іншым пашэньціла меней – ні майна, ні харчу, ні жытла. Куды цяпер дзяявацца з рабятамі?

Не, мусіць, яна ўсё ж вязучая, думала Серафімка, нездарма да яе ідуць людзі; цяпер вось звалілася столькі клопату – трэба было памагаць. Бо калі не паможа яна, дык прападуць жа. І той съялы камандзір, і гэты Дземідовіч. Ды яшчэ немец – нейкі незразумелы салдат, але камандзір кажа: харошы. Можа яно і праўда, харошы, толькі во дзе набраца ім харчу? Сама яна – сялянская жанчына, яна пераб'еца і бульбачкай з агароду, а ім жа, мусіць, трэба яшчэ і да бульбы. Найперш трэба хлеба. А ў яе, як на тую бяду, – ні хлеба, ні збожжа, ні муки. Трохі ячменю і ўсё... А калі была б і мука, дык як з яе съячы хлеб, калі нельга напаліць у печы?

Дзьверы ў сенцы зноў былі не зачыненыя, як і дзьверы ў хату – зна-
чыць, тут пабылі тыя, і Серафімка спалохалася, што, можа, пабралі і ас-
татніе з яе харчовых прыпасаў. Аж не, здаецца, нічога не ўзялі; усе яе
транты на месцы і нават кажух – на палку, трэба будзе яго аднесыці ў
бліндаж. Бо там хоць і ня холадна і зацішна, але хворому Дzemідовічу ён
будзе ня лішні, – падумала Серафімка.

Міскай яна зачэрпнула з корабу ячменю, падумала, трохі адсыпала
назад. Усё ж ячмень трэба было ашчаджаць, скончыцца – што тады есьці?
Чым тады карміць яе небараакаў? Тое, што ўзяла, у хвартушку разаслала
на цёплым з ночы пяколку за грубкай – хай крыху падсохне, будзе лепей
таўчыся. Яна ім наварыць крупніку з бульбай – шкада, не было чым за-
бляліць ці заскварыць – хоць плач. Ну і хлеб? Дзе ўзяць збожжа на хлеб,
яна думала ўвесь час па дарозе з поля і дома, але нічога прыдумаць не

магла. Таксама як і пра ту ю табаку, што прасіў камандзір. Дзе яна знайдзе цяпер табакі?

Хіба паглядзець у гародах? Найперш у старога Кірылы. Ужо такі быў курэц, гадзіны ня мог пражыць без цыгаркі, прадыміў усю хату, аж у сняхах съмярдзела табакай, мабыць, ён сеяў. Праўда, сам Кірыла памёр перад вайной, але, калі сеяў, дык, мабыць, што-нішто вырасла. Хата дык згарэла, адсюль відаць была куча вугольля на Кірылавай сядзібе з садком, а гарод, можа, зьбярогся.

Яна выбегла з хаты і, баючыся паказвацца на пустой гразкай вуліцы, каб не наткнушца на каго благога, павярнула на зады, абышла дзівве вялікія варонкі ля сажалкі і выбралаася на Кірылаў агарод. Агарод быў вялікі і спрайны, абгароджаны ладным плотам, бульба напалову выбрана, ля хаты зелянела некалькі лёх бурачніку ды цыбулі з аблеглым парудзелым пер'ем, стары, бадай ужо восенійскі, агуречнік. Але тытуню тут не было нідзе, можа, яго ўжо ўбраў? Баючыся, як баяцца хіба нябожчыкаў, Серафімка ўзышла на падворак, узіраючыся ў атухлае і, мабыць, ужо астыглае пажарышча з чорнаю печчу пасярэдзіне. Аднекуль з крапівы вылез згладнелы кот, пачаў жаласна мяўкаць, утаропіўшыся ў яе рудымі галоднымі вачыма. “Што я табе дам?” – развяяла рукамі Серафімка. У куце спаленай Кірылавай істопкі пад нейкім абгарэлым друзам-капцамі страпілаў і дошак выглядваў ражок уцалелага лара, – ён таксама ўцалеў збоку, але, можа, увесь не згарэў. Згледзеўшы яго, Серафімка асьцярожна, каб часам не абпячы босья ногі, ступіла на край пажарышча, яе ногі трохі ўвязылі ў мяккім, халодным попеле, ступіла другі раз. Па нейкай палцы дабралаася да кутка былога істопкі, адварнула ўбок абгарэлую дошку, прываленую з канца пыльным друзам. Не, у першым сусеку было пуста. Тады яна пачала вызываць ад друзу другі сусек гэтага лара і, як адчыніла вечка, аж скаланулася ад радасы: у сусеку нешта было, мабыць, збожжа, зверху трохі нават абвуглілася, але, мусіць, там можна было штосьці наскрэсці. Серафімка таропка выбралаася з пажарышча на травяністы падворак, тым жа шляхам хуценька пабегла дамоў за якой пасудзінай. У сваёй радасы думала: можа, яе не асудзяць дужа – Кірылава нявестка з малымі, мабыць, сыйшла да радні, можа, там як пракормяцца, а яна падбярэ тое, што ўцалела ад вайны, ёй жа гэта так трэба. За сваё жыцьцё яна не ўзяла ні каліва чужога, дужа баялася нават дакрануцца, калі дзе валялася што згубленае ці пакінутае без гаспадара. А тут... А тут хай ёй бог даруе – тыя недагаркі, можа, як дадуць ёй пракарміць небаракаў у траншэі.

Выпэцкаўшыся ўся ў попеле, яна ўсё ж трохі нагрэбла зерня – амаль напалам з абгарэлым, але ўсё ж то было жытцо, і ў ім – наша жыцьцё, як некалі гаварыла яе нябожчыца маці. Цяпер яна ўжо як-небудзь агорае пару боханаў хлеба, ня можа быць, каб, маючы збожжа, не зрабіла хлеба. Канешне, найперш трэба змaloць, а перад тым падсушыць. Але сушыць, можа, і ня трэба, падсохла на пажары, а змaloць яна паспрабуе на суседавых журнах, мусіць, тыя стаялі спраўныя. Толькі малоць, мусіць, трэба па начы, як съязмненне. Удзенъ тут наўрад ці пашэнніцца. Калі шляюцца тыя Піліпёнкі, паліцыя, тады дзе ўжо там ёй малоць.

І яшчэ трэба ўсё ж такі наладзіць печ.

Яна схавала пад ламаччам у сенцах тарбіну з яе набыткам, а сама ўскараскалася на гарышча з пабуранай страшнай страхой паглядзець,

што там зрабілася з комінам. Страх было бачыць тое руйнаванье! Кроквы, мусіць, падаючы адной стараной, абярнулі яе пахілы комін, палавіна якога цяпер ляжала пад саломай на столі, чарнеючы адтулінай разламанага дымаходу, верх жа яго быў выбухам зрынуты долу і раскіданы па гародзе. Ня дзіва, што дым з печы зусім ня йшоў угору, ісьці яму не было куды; дзіўна яшчэ, што неяк цягнула з грубкі. Але палічы ў грубцы, можна было спаліць усё да тла, дзе тады жыць Серафімцы? Хоць самой перасяляйся ў бліндаж да мужчын. Мусіць, нічога ўжо тут яна зрабіць не магла, хіба апроч як заплакаць, і яна зълезла далоў, нявесела пераканаўшыся, што паліць у хаце было немагчыма.

Але тады дзе ж паліць?

Рэшту таго дня яна капала бульбу на гародзе, ссыпала яе ў сенцах, неадчэпна думала, што рабіць? І ўсё пазірала на вялікую, цалюткую печ за гародам – знаёмы суседчын чалесынік дужа вабіў яе. Мусіць, там было ўсё спраўна – не ўбераглася хата, затое выжыла печ, у якой не было гаспадыні. Надвячоркам Серафіма ўжо не ўтрымалася і пайшла на чужы абарэрлы падворак. Хоць было дужа няёмка цішком шарыць па чужой сядзібе, але яна трохі прыбрала гарэлы дру́з ад былога парогу, разгарнула рыдлёўкай вугольле, паклала пару абарэрных дошак, каб ямчэй было далезьці да печы. Дроў тут хапала, найбольш галавешак, кавалкаў бярвеньня і дошак – мусіць са столі. Увесь час яна надта апасалася, каб яе ня згледзеў хто кепскі, усё ж сядзіба была не яе – чужая. А найбольш яе дапякаў клопат, як уберагчыся ад паліцаяў, каб тыя не дазваліся пра яе мужчын у траншэі. Пакуль што, аднак, спаленая вёска чулася бязлюдней, хаты да пажару стаялі ня блізка адна ад адной, і цяпер тут, з гэтага канца, на сядзібах ня бачна было нікога. Толькі ўдзень Серафімка бачыла, як на другім канцы зводдаль, ля брукаванкі, нехта, як і яна, калупаўся на Янкавым пагарэлішчы – мабыць, старая бабка ці яе нявестка. Мусіць, цяпер тут у кожнага быў свой клопат і свае сълёзы. Можа, гэта і лепей, думала Серафімка. Галоўнае, каб зноў не пайшоў дождж, бо калі палье, дык ля печы напэўна не пастаіш. А можа, і будзе спакайней тады, хай ідзе дождж, – пэўна, у дождж ніхто злы не набрыдзе на яе работу.

Ёй бы вось толькі змaloць.

Ужо зъмяркалася, калі яна ўзялася рыхтаваць суседскія жорны – прынесеным з дому венікам добра вымела жолаб, абмяяла ад попелу камяні. Млён і яго мацунак уверсе згарэлі, але млён не галоўнае, мабыць. Куды важней былі камяні. Знаёмыя камяні, дужа сточаныя за дзесяцігоддзі працы. Верхні дык быў разьбіты і складзены з трох кавалкаў, съціснутых у адно жалезнымі абручамі, – ня дужа роўны і круглы камень, але малоў быцца нішто. Ня маючы сваіх жорнаў, колькі перамалола на іх Серафімка – і тады, як жыла з бацькамі-аднаасобнікамі, і пасыля, у калгасе. Найбольш, праўда, як з бацькамі; калгасыніцай жа малоць выпадала ня шмат – з восені ды зімой. Пад вясну ўжо мліва канчалася, – елі бульбу, у каго тая яшчэ вялася. Пасыля да пачатку лета канчалася і бульба. Во тады пачынаўся вялікі пост...

Як зусім съцімнелася і над астылымі папялішчамі ўсталявалася ветраная ноч, Серафімка наважылася. Страхавіта, бы зладзейка, падабралася ў цемры да чужога падворку, узълезла на гарэлішча да жорнаў. Дужа съмярдзела чымсьці гаркотным і ёлкім, бы ад сажы з коміну, але тое яе не палохала. Найболей ёй было страшна ад цішыні ночы, і яна не адважвалася першы раз пакруціць жорны, – здавалася, іхні грукат будзе чуваць аж на тым канцы вёскі. Але пакруціла, тоячы страх, пачала малоць і азірацца. Навакол было пуста і ціха, толькі шумелі дрэвы ў садку і чарнелася асадзістая печ побач. И тады ёй прыпомніўся колішні

год, як амаль гэтаксама, на тых самых жорнах яна малола і баялася, баялася і малола. Але тады была не адна, у двары пільнаваў Пятрусь. Пасьля, як змалола, малоў ён на сваю патрэбу, а ля весьнічак на падворку стаяла яна. Малолі тайком, процізаконна, баючыся, бо яшчэ тыдзень таму сельсавецкія начальнікі абышлі вёску і пабілі ўсе жорны, дзе яны былі. Зынімалі з ніжняга верхні камень, выносілі на двор і білі аб вуглавы камень падмурку, — жорны разваліваліся на кавалкі. Трэба было здаць збожжа дзяржаве, а сяляне не разумелі таго, хавалі, дзе хто ўмей — закопвалі ў ямах на гародзе, у гумне ці нават у лесе. Съпярша начальнства шукала жалезным прутом — тыщала ў розныя месцы па хляўках і падворках, але ўсё знайсыці не магло, прыбаўка ад таго нарыйтовак была мізэрная. Тады прыдумалі ўзыцца за справу з другога канца — пабіць вясковыя жорны. Меркавалі так: нямолатае збожжа есьці ня будуць, значыць, згадуць дзяржаве. Але гэты яе сусед Пятрусь мала таго, што быў чалавек майстравіты, дык і меў хітрую галаву на плячах. Ён змайстраваў добры жалезны абруч, які съязў тыя разьбітых кавалкі жорнаў, і ўладкаваў іх на ранейшае месца. Можна было малоць, і яны ноччу, калі выпадала горшае надвор’е, малолі па чарзе — Пятрусь, а пасьля Серафімка. Ці наадварот. Пад ранак гаспадар разынімаў абруч і кідаў тых трох кавалкі на ранейшае месца ў крапіву: сельсавецкія актывісты рабілі рэгулярны аход вёскі і правяралі, ці ляжаць бітыя жорны там, куды яны кінулі іх. Ды Пятрусь абхітрыў усіх, і яны былі з хлебам. Галавасты мужык быў, гэты Пятрусь, аж покуль аднойчы за ім не прыехалі ноччу... Дагэтуль у яе засталося ў душы даволі непрыемнае адчуванье ад тых начных страхоў, як яны туляліся тады, як злодзеі, хоць усё тое — і збожжа, і ячмень — было сваё, ня ўкрадзенае, а сумленнаю працай вырашчанае на сваіх жа надзелах. Але яны рабілі насуперак уладзе, якая, мусіць жа, мела на тое права, калі пастанавіла панішчыць іх жорны. Мабыць, так было трэба — для ўлады ці для дзяржавы. Толькі яна з Петrusём чагосыці не разумелі, калі парушалі тую пастанову. А галоўнае — хацелі есьці, Серафімцы дык што, яна была адна, а ў суседа расылі троє ненажэрных хлопцаў-падлеткаў, якіх трэба было карміць кожнага ранку.

Малоць уначы бяз млёну было ня надта ўпраўна, яна навярэдзіла рукі шурпатаю палкай, якую прыладзіла ў правушыну камня — аж гарэлі далоні. Але за пару гадзінаў ці болей усё ж змалола начовачкі збожжа, і ніхто ёй не перашкодзіў. Ноч ляжала глухая і ѿмная, шумеў вецер у аблаленым голылі садкоў, і да гэтага пошуму глухім грукатам дамешваўся гук яе жорнаў. Навобмацак у цемры яна старанна выграбла ня дужа мяккую цеплаватую яшчэ муку і цераз гарод пабегла дамоў расчыніць хлеб.

Цяпер яна не баялася: яе мужчыны будуць ужо не галодныя. Найперш яна зварыць зацірку.

10. [Хлебнікаў].

Раніцай, як толькі разьвіднела, непадалёк у траншэі пачулася ціхае шархаценыне, якое ненадоўга прыціхла, і Дземідовіч устрывожана расплюшчыў вочы, думаючы, хто: Серафіма ці, можа, паліцаі? Аж не, прыйшла Серафімка. Неяк жвава, бы нават весела, павіталася, улазячы ў бліндаж. Перад сабой яна несла, відаць было, загорнуты ў анучу чыгун,

мабыць, з ежай, паставіла на зямлю каля ўваходу. І сама засталася стаяць на каленях.

– Во, заціркі вам зварыла. Учора мукі намалола, дык гэта... заціркі. Праўда, хлеба яшчэ няма, але ўчыніла хлеб, заўтра съпяку.

У куце адразу падхапіўся капітан, сеў, загаманіў бадзёра, з нейкаю стоечай радасцю:

– Молодец! Ну и молодец, Серафімка! Затирка, это что: каша?

– Не-а, зацірка гэта ну... зацірка. Зараз паспытаеце.

– Ну что ж, ну что ж... Поедим. А то, признаться... Проголодались.

Дземідовіч таксама паспрабаваў устаць, каб хоць сесьці ці што, – чуўся ён па-ранейшаму кепска, мо нават горш, чым учора. Ноччу ў яго быў жар, біла дрыжака, а пад ранак цела ablіloся съцюдзёным потам, і ён, трудна дыхаючы, пластом ляжаў на плашчы. Побач рухава і моўчкі ўскочкы немец, сеў, праціраючы заспаныя вочы. У бліндаж з траншэі з-за съпіны Серафімкі цадзілася скупое съятло хмарнага ранку.

– Але ж во, лыжка адна! – пабедавала Серафімка. – Можа, у вас ёсьціка?

– Черта с два, – сказаў капітан. – Чего нет, того нет.

Дzemідовіч, лежачы, таксама пакруціў галавой. Тады немец, мабыць, зразумеўшы іх клопат, спрытна шаснай у бакавы кішэнь свайго кіцеля і вышыяг адтуль белую лыжку, шарнірна змащаваную з такім жа белым відэльцам.

– Бітэ.

Ён працяг яе Дzemідовічу, але той адмоўна крутнуў галавой – хай ёсьць сам. Немец не настойваў – прысунуўся бліжэй да чыгуна, але не зачэрпваў загусыцелую зверху зацірку – чакаў. Серафімка заклапацілася каля капітана.

– Дык як жа гэта?.. Ці вы возьмеце самі?

– А ну, а ну! – сказаў капітан, адной рукой узяўшы ўкладзеную ў яе Серафімкай драўляную лыжку, а другой сълена мацаючы берагі чыгуна, што стаяў каля ног. Ямчай уладкаваўшыся поруч, ён нязграбна ўлез лыжкай у чыгун і выліў зацірку з лыжкі на бот.

– Ай-яй! – сказала Серафімка.

Немец таксама нешта прамовіў, і Серафімка далікатна ўзяла з рукі небараекі сваю лыжку, зачэрпнула з чыгуна і асьцярожна данесла яе да разяўленага з-пад бінтоў капітанавага роту.

– Во так! Ай-яй! Нібы малога...

– А ничего, пойдет! Давай еще, – запатрабаваў капітан.

Серафімка дала і яшчэ, – пачала дужа асьцярожна, каб ня капнуць на гразкія капітанавы боты, карміць яго з свае драўлянай лыжкі. Спаважна, бы нават саромеючыся, з другога боку ў чыгун прасунуў кароценькую лыжку Хольц.

– Ага, бярыце, бярыще! – гасцінна падахвоціла яго Серафімка, і немец пачаў чэрпаць жвавей.

Дzemідовіч праглынуў сылінкі і заплюшчыў вочы, каб нават ня бачыць таго съяданку. Добра было капітану, які ўжо нічога ня бачыў з таго, што рабілася побач. Ня бачыў, канешне, але ж, мабыць, чуў і ня мог не разумець, што рабіцца. Ды і гэтая Серафімка!.. Як ні ў чым не бывала, ядуць разам з немцам і не падумаюць нават, што ён – фашист, вораг, якія тысячамі забіваюць нашых лозей, бураць гарады і вёскі – пруць на Москву. Не, ужо Дzemідовіч на яго вудачку ня клюне – ні за харчы, ні за

лекі. Учора той зноў даў яму стрэптацыд і нават вады ў кварце, але Дземідовіч ня дурань: ён толькі зрабіў выгляд, што праглынуў таблетку, а сам крадком сунуў яе ў кішэню. Ужо тыя таблеткі яму не пашкодзяць. Можа, і не памогуць таксама, але тут ужо ён будзе пэўны. Ня трэба яму такая фашысцкая дапамога.

– Ну я уже стал наедацца, – задаволена сказаў Хлебнікаў, каўтаючы чарговую лыжку. – Чтоб тем осталось.

– А хопіць, хопіць і тым, – сказала Серафімка. – Тут шмат, на ўсіх наварыла. Вы ешча, ешча, – заківала яна яфрэйтару, які трохі затрымаў сваю лыжку, зважліва пазіраючы то на яе, то на капітана.

– Это кто – райкомовец? – насыцярожыўся Хлебнікаў, адчуўшы суседа ля чыгуна.

– Не, райкомавец ляжыць. Ідзіце во ешча, – сказала Серафімка, зірнуўшы на Дземідовіча ў куце.

– А, значит, ефрейтор! – здагадаўся капітан. – Ну как русская затирка?

– О, гут! – прамармытаў Хольц.

– Гэта. Калі б яшчэ заскварыць... Ці забяліць. А то што ж – посьніца!

– забедавала Серафімка.

– Ничего! И так сойдёт!

Хлебнікаў задаволена адхінуўся да земляной съянны бліндажу, сапраўды пад'ёшы, ці, можа, робячы выгляд, што сыты. Ля чыгуна працягваў няўмела сёрбаць яфрэйтар. Дzemідовіч жа нерухома ляжаў на сыпіне, трохі прыкрыўшыся плашчом, і Серафімка сказала:

– Даў чаго ж вы не ясьё? Лыжка ж ёсьць.

– Я пасыля, – буркнуў Дzemідовіч.

– Як ваша прастуда? Ці лепей крыху?

– Мабыць, ня лепей.

– Ой забылася... Кажух жа вам трэба прынесыці.

– Было б добра – кажух.

– А табачку не того? Не расстарались? – ціхім голасам зважліва па-пытаўся Хлебнікаў.

– Ой, дык няма ж! Хадзіла па гародах – няма нідзе і самасейкі, – спакапілася Серафімка.

– Да-а? Ну что ж, потерпим. Правда, ефрейтор?

– Я, я, – з гатоўнасцю азвайўся Хольц.

Але той, мабыць, таксама насёrbаўся заціркі і неўзабаве ўзяўся абцираць кавалкам бінту сваю белую лыжку. Тады да чыгуна зынямогла прысунуўся Дzemідовіч. Зацірка для яго была не навіна, ён добра ўведаў яе смак у сваім галаднаватым жыцьці. Але, мусіць, хвароба панішчыла ў ім і адчуванье голаду, і цяпер больш трох лыжак ён зьесці ня мог. Ужо колькі дзён ня лезла ў горла ніякая ежа, не пайшла цяпер і зацірка.

– Усё. Больш не магу...

– Ой, дык як жа вы без яды? – гаротна зморшчыла тварык Серафімка.

– Хай вунь той... даядае, – кіўнуў Дzemідовіч на немца, і Серафімка спытала:

– Можа і праўда – даясьцё?

Яфрэйтар, на дзіва, зразумеў і зноў з гатоўнасцю дастаў сваю лыжку. За некалькі хвілінаў ён зусім апаражніў чыгун – рэшту старанна выскраб па берагах – мусіць, ня трэба было і адмываць.

– Ну і добра! – задаволена сказала Серафімка. – Пайду кажух вам пры-

нясу. Ці, можа, увечары?.. Халера на іх, каб на паліцыятаў не налезыці.

– Ни в коем случае! Слыши, Серафима? – насыцярожыўся капитан.

– Даў я ж панімаю. Што ж я, малая...

– Вот-вот! А иначе всем крышка. И тебе не поздоровится!

– Я ж акуратна. Агляджаюся ўсё. Каб нідзе нікога.

– Правильно! Спасибо тебе, милая женщинка, – пранікнёна вымавіў капитан, і ў Серафімкі прыкметна заружавеліся шчокі. Мусіць, хвалілі яе нячаста ў жыцьці, тым болей незнамыя мужчыны, і цяпер тая капитана пахвала сапрауды кранула жанчыну.

Серафімка загарнула ў анучу пусты чыгун і, прыгнуўшыся, палезла да выхаду. За ёй, трохі счакаўшы, выбраўся яфрэйтар. Хлебнікаў, штосьці засяроджана думаючы, сядзеў пад съянай. У бліндажы ўвогуле было ня холадна, толькі часам з траншэі павявало ветрам, а так было зацішна і трохі трымалася накопленое за ноч людское цяпло. Застаўшыся ўдвох, Дземідовіч павярнуў галаву да капитана.

– Ён – куды?

– Кто?

– Немец. Выйшаў – куды?

– А хоть бы куда! Нам какое дело? – ня надта зважліва адказаў капитан.

– Вы не баіцца? – счакаўшы, запытаўся Дzemідовіч.

– А чего мне бояться? Чего уж мне-то бояться? – з горыччу загаманіў капитан.

– А што выйдзе і гранату сюды. Ці з пісталету?..

– Зачем?

– Зачым? Ну, ведаецце... Немец усё ж такі.

– Черт с ним, что немец! – выляяўся капитан. – Какой ему смысл – гранату! Он бы мог меня – из пистолета. В первую же ночь. Но ведь не застрелил. Наверно, нет интереса. Сам в западне. И он, и я, и ты тоже. Разве не понятно?

Дzemідовіч змоўчаў – ён не хацеў прадаўжаць такую размову, бо, маўшы, капитан адмаўляўся зразумець простыя рэчы. Цяпер, аднак, ня час быў тлумачыць іх гэтаму ўпартаму чалавеку – іхнюю размову мог пачуць немец. Калі ўжо не пачуў з траншэі?

Калі яфрэйтар неўзабаве вярнуўся, яны моўчкі сядзелі на ранейшых месцах, бы і не размаўлялі, і немец бадзёра сказаў да капитана, жартоўна паціраючы далікатныя пальцы:

– Ну, будем немножко... лечить? Посмотреть ваша глаза. Болно?

– Ничега, сносно. Может, обойдется... Слушай, ефрейтор, ты бы лучше табачку раздобыл... Ну, пук-пук, понимаешь? Сигаретку.

– Цигареттен? Нікс цигареттен, – разьвёў рукамі яфрэйтар.

– А ты поищи. Может, где убитый, понимаешь? А?

Яфрэйтар нахмурыў белы лоб пад пілоткай, падумаў і ляскнуў сябе па съёгнах.

– Карабшо! Хольц идет посмотреть!

– Сходи, да. Авось где-нибудь попадется. А то, понимаешь, уши пухнут, так курить хочется.

Згрэбшы з долу сваю плашч-палатку, яфрэйтар вылез у траншэю. З бліндажу было бачна, як ён там съярша агледзеўся – у адзін бок, затым у другі – і хутка зьнік недзе. У бліндажы зрабілася ціха, і было чуваць, як дзесь ля ўваходу шаргацеў быльнягом вецер.

— Вы думаеце, ён не разумее па-руску? — ціха сказаў Дземідовіч.

— Кто? Немец? Вполне возможно, кое-что понимает.

— Дык як жа так? — чагосыці ня мог съязміць Дземідовіч. Яго болей абуразі зусім безуважныя адносіны гэтага капитана да ворага, і Дземідовіча цягнула распачаць сур'ёзную размову.

— А что — как же? Он, может, мне курева принесет. Ты же не принесешь, правда? — лёгка гаварыў капитан.

— Ён можа паліцью прывесыці. Або сваіх...

— Ну и черт с ним! Если такой... Или за свою жизнь очень пережишаешь? — нешта зразумеўши, запытаў капитан.

— А вы не перажываеце?

— Я не переживаю. Я уже всё пережил, к твоему сведению.

— Але гэта — не прычына для страты пільнасці.

— Чего-чего?

— Пільнасці. Ну — бдительности.

Тыя Дземідовічавы слова відавочна і як мае быць укалолі капитана, ён рыўком падняўся і сеў пад съязнай.

— О чём вспомнил! Где же вы, такие бдительные, раньше были? Как в Кремле с Риббентропом целовались?

Капітан гэтак нечакана пераходзіў на рызыкавыя [слова], што Дземідовіч унутрана паморшчыўся, ён такіх размоваў не любіў, ад іх заўжды веяла небясьпекай. Перш чым адказаць, ён трохі падумаў, але адказаў, мабыць, так, як і належала адказаць у такіх выпадках:

— Калі цалаваліся, дык, мабыць, такая палітыка была. У інтарэсах дзяржавы.

— Это какой державы? Не нашей ли?

— Ну канешне, нашай.

— Ах нашей! Во теперь эти интересы боком и вылезают. Через тех умников.

— Не лічыце, што там дурнейшыя за вас.

— Я не личу. Наверное, поумнее. Но вот какое дело. Почему при их уме немцы под Москву топают? А я здесь валяюсь. Слепой. Теперь они что ли мне свои глаза вставят?

Дземідовіч маўчай, лежачы ў сваім куце, а Хлебнікаў ужо легчы ня мог. Мусіць, Дземідовіч наступіў на яго набалелы мазоль, і ён згаварыў бадай з адчаем у голасе:

— Бдительность! На глазах всего мира Гитлер обдуривал — этого не видели! А теперь, когда стало видно, с кого взыскать? Он же безгрешен и гениален во веки веков. А Красной армии отдуваться за эту его гениальность. Своей кровью смывает его всесветную глупость. Чтобы он был безгрешен и величествен, как всегда.

— Вы гэта пра каго? — з жахам абмёр Дземідовіч.

— Про кого? Знаешь, про кого.

— Ну, знаець!! — сказаў Дземідовіч і змоўк. Ён быў абураны і амаль зъянтэжаны — такога ён не чакаў. Гэты съялы камандзір праста не разумеў, што казаў. И Дземідовіч быў змушаны слухаць, ня ведаючы, што зрабіць. — Такога я ад вас не чакаў, — сказаў ён ледзь чутна. — Вы, мабыць, і ў нашую перамогу ня верыце? Што нашыя вернуцца?

— Я верю, что наши вернутся, — сказаў Хлебнікаў. — Но я уже к ним

не вернусь, вот в чем беда. Даже если и выживу. Я уже не тот. Тот был зрячий, а я слепец.

– Нельга ж так, усё пра сябе.

– А про кого же еще? У меня семьи нет, родителей тоже. Я в детдоме воспитывался. И я искалечен навеки. Следовательно, я свободен. Это ты думаешь, как тебе перед райкомом вывернуться, оправдаться хотя бы за этого немца. Наверное же, убить его ты не сможешь – оружия нет. А он вот тебя может в два счета. А не убивает. Ты задавался мыслью: почему?

– Можа, яшчэ і заб’е, – ціха сказаў Дземідовіч. – Адкуль я ведаю.

– Не убьет, – упэйнена сказаў Хлебнікаў. – Он теперь с нами повязан одной веревочкой. Ибо все мы здесь неудачники. И выпали из системы. Мы из нашей, он из своей. Мы – брак. А брак известно куда – на свалку.

– Як гэта брак? – зьдзівіўся Дzemідовіч. – Так вы пра сябе можаце сказаць. А я не такі. Я палітычна не перамянюся.

– Можешь не меняться. Зато к тебе переменятся.

– Я яшчэ, можа, папраўлюся.

– Вполне возможно. И дождешься наших. Только что ты в анкете напишешь? Наверное же, придется анкету заполнять?

Дzemідовіч замест адказу ва ўсе вочы недаўменна глядзеў на забітаваны, неяк задраны ўгару падбароддзем твар капітана.

– На оккупированной территории был? Был. С немецким фашистом связь имел? Имел. Есть свидетели. Скрыть не удастся.

Дzemідовіч прыгнечана маўчаў. Сапраўды, мабыць жа, пра ўсё тое прыйдзеца ў свой час напісаць, растлумачыць – ці зразумеюць тады

<u>Сюжэт</u>	<u>апошні план</u>
<p>– Сярэдзіна, разг. вясна. Дама! ~~Дама!~~ Рэдзюч! ~~Дама!~~ чай падносіць. Іспанія што?</p> <p>– ~~Дама!~~ чай падносіць. Каму? Но.</p> <p>– Францішак! ~~Дама!~~</p> <p>– Францішак! вясною, і тут супра ~~тут~~ вясною! ~~Францішак!~~ Кхага.</p> <p>– Чай з чайнікі? І садзіць на стулі. ~~Чай з чайнікі?~~ – Не чай, балес, ~~чайнікі~~ фрукты! ~~Фрукты~~ на тарасе. (Фрукты садзіць)</p> <p>– Не фрукты чай на тарасе. – І не чай, фрукты.</p> <p>– Сярэдзіна вясна. – І не чай, фрукты.</p> <p>– Не чай! (?) – сказаў як бы ~~Мішленікі~~ пашыравшы.</p> <p>– Эх я ўсе эмблемы ў шапаке – як у сюжетах варэц архітэкт.</p> <p>– Сярэдзіна раздабеніці: вясна вір! ~~Мішленікі~~ у тарасе, як Гейла. Але я.</p> <p>– Супраці ~~Гейла~~ падносіць чайнікі з чайнікі. Супраці чай падносіць з чайнікі з чайнікі (Францішак?)</p> <p>Хагавіч (Францішак) прыблізуцца падносіць. Супраці садзіць. Але я ~~Францішак~~ сядзіць. ~~Францішак~~ сядзіць. ~~Францішак~~ сядзіць. ~~Францішак~~ сядзіць.</p>	<p>– Панікай супраці ён на супраці і але падносіць чай з чайнікі. ~~Францішак~~ сядзіць, сядзіць. Так ён забітаваны і падносіць.</p> <p>– А ѿ будзенік, че ён падносіць чай з чайнікі з чайнікі? ~~Францішак~~, ~~Францішак~~, ~~Францішак~~, ~~Францішак~~. Есці чай, варо чай.</p> <p>– Кімэц здзіўніць ~~Францішак~~ падносіць. Панікай супраці здзіўніць ~~Францішак~~ і кім ён ешо ешо.</p> <p>– Боненіца! ~~Францішак~~.</p> <p>– шахматы афэле сядзіць ~~Францішак~~. Але я ўсе эмблемы Сярэдзіны.</p> <p>– Панікай (Кімэц) здзіўніць, че ~~Францішак~~ і падносіць. Але я юн С. сядзіц, як эмблемы ~~Францішак~~</p>

Першы накід сюжэту і апошня планы.

яго? Ці ён зваліць усё на гэтага съляпога капитана. Капітан съляпы, але ж ты, скажуць, мабыць, быў відущы, бачыў, з кім спаў у адным бліндажы?

Чорт бы яго ўзяў, гэтага немца, паныла разважаў Дземідовіч, і адкуль ён зваліўся на іхнюю галаву? Што яму тут трэба? Чаго ён тырчиць каля іх, ня йдзе нікуды? Хоць да сваіх, хоць да фронту, каб здацца ў палон, калі такі – з бракам. Тоё, што гэтая гісторыя не абыдзеца для Дземідовіча добра, ён адчуваў пэўна, вось толькі ня ведаў, што было рабіць? Быў бы здаровы, ні адной гадзіны не застаўся б тут, з немцам ды з гэтым вар'яцкім капитанам, якому сапраўды, мабыць, не было ўжо чаго губляць (што возьмеш са съляпога?). Але ж Дzemідовіч мог згубіць усё. Такім потам нажытое, ніколі нічым не запламленае...

Мусіць, выказаўшыся пра набалелае, Хлебнікаў змоўк і пачаў чакаць немца. Дужа хацелася курыць, і ён сябе цешыў тым, што калі яфрэйтар доўжыцца, дык, мабыць, недзе шукае. Авось прынясе. Серафімка, ведама ж, жанчына, яна найперш дбае пра харч, ці яна разумее, што мужыку болей за харч бывае патрэбна закурыць? Бяз харчу яшчэ можна пражыць, а вось без табакі... На Дzemідовіча Хлебнікаў не злаваў – такіх баяк-перастрахоўшчыкаў за сваё жыццё капітан перабачыў нямала. Яны на словах быццам дбаюць пра высокія інтарэсы дзяржавы, прыкідваюцца каменнымі артадоксамі, а самі проста баяцца. Хіба ён сам усё жыццё быў не такі, мала баяўся? Зрэшты, час ад часу палохалі добра, было чаго і баяцца. Вось і гэты райкамавец: як пачуў пра тое, што яго напэўна чакае, адразу праглынуў язык. А то – інтарэсы дзяржавы, разумнае кіраўніцтва...

Рэшту таго дня яны ляжалі моўчкі. Дzemідовіч то драмаў, то прачынаўся. Перад вечарам прыбегла Серафімка, прынесла кажух, і Дzemідовіч таропка загарнуўся ў яго. Стала куды лепш, і ён хваравіта і квела заснуй. Серафімка сказала, што ўначы будзе пячы хлеб, ранічкай прынясе, тады ім голад будзе ня страшны.

А немца ўсё не было, і Хлебнікаў пачаў трывожыцца: ці ня здарылася з ім што кескае? А можа, пабег да сваіх? Усё магло быць. Ён ужо ведаў, што на вайне хапала ўсяго пад самую завязку...

[11. Нохем.]

[Серафімка] ранічкай бегла ў траншию і напаткала Нохема: вылез з ямы, напалохаў яе. (У бялізне.) Расказвае ўсё пра [жонку] Цылю. Прывяла ў бліндаж. <...>

Нохем, фатограф. З мястэчка. У яго Цыля, і дvoе старых, і дvoе малых. Усіх паstrалялі. Ён вылез з ямы. Трохі чокнуты. То плача, то съмяеца.

“Што мне ваша пабеда!”

У яго трох сыны вучыліся ў стаціях: на лётчыка, інжынера, кінаапаратара. Ён працаваў, але быў задаволены. <...>

[12. Качан.]

– Яфрэйтар [немец] у вёсцы. Даставе пачак махоркі. Харошы дзед. Быў у тулю [войну] – у палоне. Даў.

— Серафімка пячэ хлеб. Страх. Сынякла. Прылегла. Недзе: бах-бах! <...>
ля дарогі. (У бульбянішчы.) Заснula. <...>

*Назаўтра [Серафімка] бяжыць паразынікамі. I паразены Качан. <...>
Паўзе. Паразены ў ногі. <...> Папрасіўся: ратуй, дам золата. <...> Пры-
бягае ў зямлянку. З немцам прыносяць Качана. <...> (У таго сала.) Да-
цягнула да транізіі, пакінула. Прыйгнула з немцам. Немец яе памочнік.
<...> Але адкуль золата?*

*Качан. Бацьку яго раскулачылі ў 37[-м]. Немцы яго зрабілі паліцаem.
Але ён уцёк. Куды толькі?*

“Як жыць чеснаму чалавеку? Я нікому не хачу служыць. Я сам па сабе”.

— Лічыць, бяда пачалася з зямлі. Праклятай зямлі, якую далі ім на б
едакоў па 2 дзесяціны ў 21 г. Бацька ўлёг [у працу] і стаў кулаком.

— Немцы далі павязку, бельгійскую вінтоўку. Што рабіць? Перш спра-
ляць яўрэяў. Ён кінуў вінтоўку ў сажалку, павязку павесіў на плот і пай-
шоў у поле.

Але тыдзень паходзіць з павязкай.

— Ноччу паліцаі падстрэлілі, і ён поўз. Серафімка бегла, пачула. Пай-
шла з немцам, прыягнулі.

— Качан — паліцай, якога нехта падстрэліў. Ён антысеміт і сволач.
<...>

— У зямлянцы. Допыт Качана. Блытаны чалавек. Хадзіць ня можа, але
рана ня надта — у зад: скруціла нагу.

<...> Пакуль хворыя і нямоглыя, як дзеци: паслухмяныя.

А затым стычкі:

Камандзір — Дземідовіч

Нохем — немец

Усе супраць Качана. <...>

[13. Серафімка.]

<...> Спрэчкі ў бліндах: адступленыне [—] у тым стратэгія. Сталін
хоча заманіць, каб затым зьнішчыць (Дземідовіч? Хлебнікаў?).

— Хлебнікаў (Дzemідовіч) арганізуе ахову: пільнаваць. Удзень садзяць
Серафімку. Аднойчы тут паяўляюцца паліцаі. Сядзяць. Ратуе С[ерафі-
мка]. Як?

— Мо’ як у Вайды?

[Нохем зьнікае.] <...>

— Дземідовіч пачаў папраўляюцца. (Капітану горш.) I пачаў думаць: каб
застрэліць немца, каб памёр капітан, пра Серафімку...

— Серафімка прынесла хлеб. Радасьць. <...>

Пачынаюць есыці. <...> A тут — паліцыя... Паліцаі ходзяць па транізіі.

<...> Марацёры. У бліндах ўсе замерлі. <...>

Пасылаюць Серафімку. Назіраюць двое з транізіі.

Дzemідовіч і немец вылезълі ў транізію.

Назіраюць.

---

* У адным з накідаў фіналу аповесыці Серафімку пасъля гвалтаванья забіваюць
паліцаі: «— Яе фінал (?) — съмерць ад рук Піліёнкаў-паліцаяў».

Немец кажа: надо пук-пук!

Дз[емідовіч] – не!

<...> Пілітёнкі прыйшли да яе. Паліцаі сустрэлі яе на съцежцы <...>.

Дзе Качан? Вядзі. <...> і яна павяла іх у лес. Як лес скончыўся, сталі.

Там яе згвалцілі... <...> Іх было троє. Пілітёнак, адзін у шынялі і адзін малады бугай. Яны згвалцілі С[ерафімку]. <...>

Як з яе знуічаліся ў калгасе – як з сястры ворага народу.

Серафімка радавалася: во дзе мір! Жывуць у міры, як добра. Але не.
<...>

Яны яе не забілі*. Але яна болей не прыйшла ў бліндаж. <...>

А ў бліндажы пра яе мяркуюць кожны са свае калакольні. Капітан, Дземідовіч, паліцай [Качан], немец. Есьці няма, вады няма. <...>

У бліндажы голад. Хто такі Качан? Размова: Хлебнікаў, Дземідовіч, немец. <...> Хлеб зъелі. К[апіта]н змарнеў. С.[ерафімка] ня йдзе.

Немец ідзе катаць бульбу. Ноччу вараць. <...>

Дземідовіч ноччу зрабіў спробу ўцячы. І заграз у тарфянішчы. [Немец пайшоў яго шукаць. Знайшоў. Прыйнёс непрытомнага.] Съмерць Дzemідовіча. Немец яго хавае ў траншэі.

Немец сыходзіць. <...> Немец хутка адчуе сябе вышэйшым. Але яго ўражвае Сер[афімка].

Немец кажа: пайду. Капітан не затрымлівае і не пытае.

<...> Паліцай (Качан) утаяў, што ён – паліцай. І чакае. А на полі С[ерафімцы] сказаў, што яго – [парапілі] Пілітёнкі. <...>

Хлебнікаў і Качан. Качан спрабуе ўкрасыці пісталет.

Хлебнікаў яго страляе.<...>

Палічыў – засталося 5 патронаў.

<...>

Застаецца адзін капітан [Хлебнікаў].

<...>

Хлебнікаў ня можа ў бліндажы і выходзіць на поле бою з пісталетам. Страляе і крычыць “Ура!”.

[1987]